

New Europe College *Petre Țuțea* Program Yearbook 2006-2007

ANDREI CUȘCO
AURELIA FELEA
PETRU NEGURĂ
RALUCA PRELIPCEANU
ALIN TAT

Editor: Irina Vainovski-Mihai

Volum publicat în cadrul unui proiect finanțat de Agenția pentru
Strategii Guvernamentale

Volume published within a project financed by the Romanian Agency
for Governmental Strategies

Copyright – New Europe College

ISSN 1584-0298

New Europe College

Str. Plantelor 21

023971 Bucharest

Romania

www.nec.ro; e-mail: nec@nec.ro

Tel. (+4) 021.307.99.10, Fax (+4) 021. 327.07.74

RALUCA PRELIPCEANU

Născută în 1982 la București, România

Doctorand în economie socială EUREQua, Universitatea Paris 1 Panthéon
Sorbonne

Titlul: *Mobilitatea profesioniștilor din Europa de Est și dezvoltare economică în
Uniunea Europeană. Cazul profesioniștilor români*

Bursier Erasmus în Economie Internațională, Universitatea Paris 1 Panthéon
Sorbonne (2004-2005)

Participări la conferințe internaționale în Cehia, Franța, România

Articole și studii publicate în reviste de specialitate

Carte

*Investițiile străine directe și restructurarea economiei românești în contextul
integrării europene*, Ed. Lumen, Iași, 2006

RALUCA PRELIPCEANU

Née en 1982 à Bucarest, Roumanie

Doctorante en économie sociale EUREQua, Université de Paris 1 Panthéon
Sorbonne

Thèse : *La mobilité des professionnels de l'Est et développement économique
dans l'Europe élargie. Le cas des professionnels roumains*

Boursière Erasmus en maîtrise d'Economie Internationale, Université de Paris 1
Panthéon Sorbonne (2004-2005)

Participation aux conférences internationales en France, Roumanie, Tchéquie
Articles parus dans des revues scientifiques

Livre

*Investițiile străine directe și restructurarea economiei românești în contextul
integrării europene* (Investissements directs étrangers et restructuration de
l'économie roumaine dans le contexte de l'intégration dans
l'Union Européenne), Ed. Lumen, Yassy 2006

CIRCULAȚIA PROFESIONIȘTILOR ROMÂNI ÎNALT CALIFICAȚI ȘI CONSECINȚELE EI PENTRU STATUL DE ORIGINE – O APLICAȚIE LA CAZUL PROFESIONIȘTILOR ROMÂNI ÎNALT CALIFICAȚI ÎN FRANȚA –

Evoluția sistemului de mobilități în Europa de Est în timpul comunismului și după prăbușirea acestuia

Timp de aproape o jumătate de secol, spațiul fost comunist a fost confruntat cu o interdicție de a circula. Populațiile din spatele Cortinei de Fier visau la țările din Vest, pe care le asociau cu valori interzise de comunism precum libertatea și prosperitatea. Singurele tipuri de mobilitate permise în acea perioadă erau migrațiile etnice și migrațiile pentru muncă către alte țări din COMECON sau către țări de orientare socialistă. Cu toate acestea, un număr limitat de persoane au reușit să fugă în Vest. Ele erau conștiente că orice formă de comunicare cu cei rămași în urmă devenea din acel moment practic imposibilă, legăturile erau rupte pentru totdeauna, iar părăsirea țării era ireversibilă. Costul psihologic era foarte ridicat, deoarece celor plecați nu le rămânea decât să uite tot ce lăseseră în urmă. Trecutul, prezentul și viitorul erau astfel definite în mod clar și deja trasate. Singura alegere era de a-și construi o viață în țara de destinație fără să mai privească înapoi sau să se gândească la consecințele pentru prieteni și pentru familie rămași în țara de origine. Aceasta este istoria migrației românilor în perioada comunistă.

O parte importantă a persoanelor care au plecat din țară în decursul acestei perioade erau persoane calificate. „Exodul creierelor” se manifesta astfel încă din perioada comunistă, când se putea vorbi de un exod chiar în sensul literal al termenului. Figurativ, aspectul de „exod” era conferit de ruperea legăturilor cu țara de origine și de ireversibilitatea plecării. În urma acordurilor încheiate cu Israel, Ungaria, Germania și

SUA se estimează că 300.000 de persoane au emigrat permanent din România în anii 1980. O cincime dintre migranții care au plecat în SUA erau înalt calificați. Dar, conform Ministerului de Interne s-a înregistrat în această perioadă și o migrație calificată către Franța, Canada și Australia (Nedelcu 2003). Amploarea acestui fenomen a îngrijorat în asemenea măsură autoritățile române încât acestea au adoptat o lege în 1983 care prevedea rambursarea în devize a costurilor diplomelor obținute de emigranți (Gheorghiu 1996).

Prăbușirea regimului, care impusese o diviziune artificială pentru o perioadă atât de îndelungată a ceea ce era de facto același continent, a adus printre altele și posibilitatea de a circula liber. Barierele anterior prezente au dispărut și frontierele au fost în cele din urmă deschise. Această deschidere însemna în realitate două lucruri: pe de o parte posibilitatea de a circula liber pentru cetățenii acestor țări și, pe de altă parte, disponibilitatea acestor țări de a primi imigranți. Un nou spațiu de circulație își deschidea porțile către lume. Dar a durat mult timp până când această posibilitate teoretică a devenit efectivă, deoarece, spre dezamăgirea est-europenilor, vest-europenii au decis să se protejeze față de ceea ce ei percepeau drept o invazie a săracilor din Est. Abia începând din ianuarie 2002, românii au putut circula fără viză în spațiul Schengen, fiind ultimii dintre est-europenii care au primit acest drept. Deschiderea atât de așteptată a unui sistem a fost, din păcate, însoțită de închiderea celuiilalt.

Prăbușirea comunismului a condus și la apariția unor noi forme de mobilitate în Europa de Est. O parte dintre aceste forme, au o logică ce ar putea părea inovantă în Vest, dar care de fapt nu reprezintă decât o amplificare la o scară largă a unor practici deja prezente în Estul comunist. Fenomenele de tipul solicitanților de azil politic cunosc o amplificare în această perioadă, în timp ce alte forme se dezvoltă sau se transformă sub efectul a ceea ce P. Kaczmarczyk și M. Okolski (2005) denumeau o „tranziție în comportamentele migratoare”: turismul care ascunde de fapt „un comerț de valiză”, mobilitatea etnică, precum și migrațiile pentru muncă circulatorii sau pendulare. Toate aceste fluxuri prezintă o logică nouă, astfel încât nu mai pot fi calificate drept migrație, ci mai degrabă drept mobilitate (Morokvasic 2002).

În acest context, „exodul creierelor” din țările din Est nu reprezintă decât una dintre aceste forme de mobilitate. Trebuie subliniat că prin fenomenul de „exod al creierelor” se înțelege emigrația permanentă sau de lungă durată a persoanelor calificate pentru educația cărora propria

societate a făcut o investiție considerabilă (Wickramasekara 2004). În realitate, există o diferență foarte importantă între „exodul creierelor” cu care aceste țări s-au confruntat în perioada comunistă și această nouă formă de mobilitate care apare și se dezvoltă în post-comunism, deoarece exodul nu mai este cu adevărat un exod, plecarea nu mai este ireversibilă și migrații nu mai sunt obligați să rupă legăturile cu țara de origine, din această cauză termenul de „exod al creierelor ” nu mai pare adecvat.

Ca și celelalte țări din Europa de Est, și România a fost confruntată în această perioadă cu apariția unor noi forme de mobilitate. La începutul anilor 90, cea mai importantă formă au fost migrațiile etnice către Germania, Ungaria și Israel. Tot în această perioadă, un efectiv important de solicitanți de azil politic s-au îndreptat către Vest, alimentând temerile privind o posibilă invazie din partea românilor. Către mijlocul anilor 90, aceste fluxuri se stabilizează și pierd în importanță, în timp ce alte fluxuri le iau locul, forma cea mai vizibilă fiind migrația circulatorie pentru muncă.¹

Dezvoltarea acestor forme de migrație a fost determinată în principal de evoluția României pe plan economic și social. Prăbușirea economiei, care a afectat toate țările foste socialiste în timpul perioadei de tranziție, a fost cu atât mai violentă în cazul României, cu cât România se număra printre țările Europei Centrale și de Est (ECE) care s-au confruntat cu condițiile de plecare cele mai dificile. Spre deosebire de alte țări ECE, România nu adoptase reforme în timpul comunismului în măsură să-i faciliteze trecerea la economia de piață, cum au făcut Ungaria sau Cehoslovacia și nici nu dispunea de o clasă politică liberală susceptibilă de a prelua puterea și de a efectua reformele necesare, cum era cazul Poloniei. Necesitatea de a realoca resursele și „tensiunea” (Dăianu 1997) indusă în sistem au fost cu atât mai mari cu cât România s-a confruntat în anii 80 cu un proces de „restalinizare ” (C. Munteanu), marcat prin efortul de a acoperi datoria externă, ceea ce a impus privațiuni severe tuturor cetățenilor români și a secat resursele țării. Adoptarea unei strategii graduale în timpul perioadei de tranziție, asociată cu menținerea unui control strict din partea statului asupra economiei, a condus la o proastă alocare a resurselor și la perpetuarea unor comportamente clientelare. Perioada de tranziție a început prin prăbușirea producției și a activităților legate de cercetare-dezvoltare. În acest context, șomajul a crescut foarte mult atât în rândul celor necalificați cât și al celor înalt calificați. În plus, inflația ridicată a condus la erodarea puterii de cumpărare și la sărăcirea populației. Procesul de subdezvoltare care s-a declanșat în țările

foste comuniste a avut drept rezultat scăderea indicilor dezvoltării umane, semnificând deteriorarea condițiilor de viață.

Dacă începând cu mijlocul anilor 90, producția a început să-și revină încetul cu încetul, nu acesta a fost și cazul activităților legate de cercetare-dezvoltare.² În cazul persoanelor înalt calificate, acestea nu aveau de ales decât între a rămâne și a accepta o descalificare importantă sau a pleca în alte țări în căutarea unor oportunități mai favorabile. În aceste condiții, mobilitatea apare ca o soluție în fața adversităților din economia de origine.

Apar în decursul acestor ani, la început ca răspuns la această situație, forme de mobilitate a muncitorilor calificați, dar și a celor necalificați. În realitate, mobilitatea acestor două tipuri de muncitori, care diferă între ei prin nivelul de calificare s-a dezvoltat în paralel și, chiar dacă la prima vedere cei calificați ar fi trebuit să fie avantajați, inserarea lor pe piața muncii s-a dovedit destul de dificilă în contextul în care majoritatea țărilor din Vest au continuat să-și protejeze piața muncii.

În timp ce mobilitatea imigranților ilegali, a prostituatelor și a handicapatilor a fost adesea mediatizată de către autoritățile din Vest, asigurându-le o vizibilitate aproape ostentativă, cea a muncitorilor calificați a reprezentat „fața ascunsă ” a mobilității românilor în perioada post-comunistă. În acest context, unul dintre obiectivele acestui studiu este de a scoate la lumină această formă de mobilitate.

Migrația înalt calificată în literatura de specialitate

Interesul pentru „exodul creierelor ” datează din anii '60, dar studiile întreprinse în această perioadă sunt mai mult descriptive și încearcă să evalueze importanța „exodului creierelor” fără să formuleze o teorie pozitivă cu privire la acest fenomen. (Grubel și Scott 1966, Adams, 1968, Berry și Soligo 1969). Aceste studii estimează că efectul total al „exodului creierelor” este neglijabil, astfel externalitățile negative generate de acest fenomen pot fi compensate de resursele pe care migranții le lasă la plecare (Grubel și Scott 1966) sau prin transferul de fonduri din țara de destinație către țara de origine (Berry și Soligo 1969).

Deceniul 7 a fost marcat de dezvoltarea altor studii despre „exodul creierelor ”, printre care cele ale lui Bhagwati și Hamada 1974, Hamada și Bhagwati 1975, Bhagwati și Rodriguez 1975, Rodriguez 1975, McCullen și Yellen 1977. Aceste studii scot în evidență consecințele negative ale

„exodului creierelor” pentru țara de origine. Conform acestor studii, „exodul creierelor” conduce la o creștere a inegalităților la nivel mondial, determinând îmbogățirea țărilor deja bogate în detrimentul celor sărace. Pentru a compensa aceste aspecte negative, Bhagwati și Dellafar 1973, McCullen și Yellen 1974 și Bhagwati 1975 propun adoptarea unei taxe, denumită în literatura de specialitate „taxa Bhagwati”, „taxa pe creiere”, care este aplicată câștigurilor realizate de emigranți și redistribuită în țara de origine. Conform acestor studii, investiția depusă pentru educația acestor emigranți de către statul de origine nu poate fi compensată decât prin veniturile aduse de această taxă. Adoptarea unei taxe asupra creierelor și redistribuirea veniturilor pare cu atât mai adecvată cu cât costul educației acestor migranți a fost suportat de la bugetul de stat, alcătuit, la rândul lui, din taxele aplicate veniturilor cetățenilor, de unde și caracterul de externalitate negativă al „exodului creierelor”. În timpul deceniului 8, acest tip de abordare a fost dominant în cadrul studiilor realizate de Bhagwati 1982 sau Bhagwati și Wilson 1989.

Această viziune asupra „exodului creierelor”, care reprezintă abordarea tradițională a acestui fenomen, a fost revizuită în anii '90 în contextul dezvoltării teoriilor creșterii endogene care acordă o importanță particulară capitalului uman (Miyagiwa 1991, Haque și Kim 1995, Reichlin și Rustichini 1998 și Wong și Yip 1999). Aceste studii scot în evidență importanța capitalului uman în realizarea randamentelor de scară crescătoare care stau la baza generării creșterii economice. Randamentele de scară crescătoare au o logică cumulativă și existența capitalului uman calificat într-un anumit loc determină acumularea capitalului uman calificat în acel loc precis. Externalitățile generate de acumularea capitalului uman și de cea a ideilor sau a cunoștințelor rămân localizate și dau naștere unui fenomen de „lock-in” În acest context, „exodul creierelor” apare ca un fenomen puternic negativ care conduce la o creștere a inegalităților dintre țări și reduce șansele de convergență ale țărilor sărace.

O altă abordare asupra „exodului creierelor” s-a dezvoltat începând cu mijlocul anilor 90. Modelele dezvoltate în această perioadă scot în evidență posibilele consecințe pozitive ale exodului creierelor pentru țările de origine. Conform literaturii existente, putem identifica mai multe canale prin care aceste efecte pozitive ar putea fi transmise la nivelul economiei de origine.

Primul tip de mecanisme este reprezentat de posibilitatea întoarcerii, care, sub ipoteza unei informații imperfecte cu privire la nivelul de

calificare, poate genera efecte pozitive (Stark, Helmerstein și Prskawetz 1997), deoarece angajând, întreprinderile vor lua în considerare, ca un indiciu asupra nivelului de calificare, studiile urmate, ceea ce îi va determina pe migranții care au efectuat studii în străinătate să se întoarcă în țară. Alte studii (Dos Santos și Postel-Vinay 2003) consideră că întoarcerea se asociază cu transferuri tehnologice importante care sunt în măsură să genereze efecte pozitive pentru țările de origine.

Un al doilea tip de mecanisme se bazează pe ipoteza incertitudinii migrației. Datorită faptului că muncitorii calificați au mai multe șanse să părăsească țară, toate persoanele vor fi motivate pentru a dobândi un nivel mai înalt de educație, dar numai o parte dintre aceste persoane vor emigra. „Exodul creierelor” generează astfel o externalitate pozitivă. Aceste mecanisme au fost descrise de către Mountford (1997), Stark, Helmerstein și Prskawetz (1998), Reichling (2001), Beine, Docquier și Rapoport (2001). Acest tip de cercetări pleacă de la ipoteza că în economia de origine nu există motivații pentru a urma studii superioare și în acest caz migrația ar fi în măsură de a conduce la apariția unor astfel de motivații. Dar pentru ca efectele asupra economiei de origine să fie pozitive, efectivul de muncitorii calificați care pleacă din țară nu trebuie să depășească un anumit prag. Dincolo de acest prag optim, efectele devin negative (Beine, Docquier și Rapoport 2001, 2003).

Un alt tip de studii ia în considerare „efectele de retroacțiune” (Lowell și Findlay 2003) de tipul remitențe, efectul diaspora sau transferurile tehnologice fără întoarcerea în țară a migranților. Remitențele ar putea juca un rol foarte important în generarea creșterii economice în țara de origine. Dar studiile care analizează remitențele au ajuns la rezultate destul de controversate. Astfel, conform anumitor studii, remitențele ar fi utilizate mai mult pentru consumul imediat (Sander 2003), fapt pentru care ar putea genera o presiune inflaționistă în economia de origine. Pe de altă parte, un studiu al lui Taylor și Alderman (1995) constata existența unui efect multiplicator al remitențelor asupra PNB. Un inconvenient major al acestor articole este că nu fac distincția între diferitele grupuri de migranți în funcție de nivelul de studii. Muncitorii calificați câștigă mai mult decât cei necalificați, ceea ce le conferă posibilitatea de a remite sume mai importante, dar în același timp se pare că înclinația de a remite este mai redusă în cazul muncitorilor calificați decât în acela al muncitorilor necalificați. Fiecare an de studiu suplimentar reduce, conform unui studiu realizat de Lowell și de la Garza (2000), înclinația de a remite cu 7%.

Alte studii sunt centrate pe rolul diasporei și demonstrează faptul că efecte foarte importante pot fi generate de diaspora. Astfel, membrii diasporei sunt cei mai în măsură pentru a investi în țara de origine. Investițiile realizate de emigranții indieni care lucrează în Silicon Valley au avut o puternică influență pozitivă asupra țării lor de origine (Saxenian 1999).

Conform unor studii recente, rețelele de emigranți au o influență pozitivă asupra fluxurilor de comerț, atât prin faptul că antrenează o cerere pentru produsele țării de origine, cât și prin rolul lor în reducerea costurilor de tranzacție (Rauch și Trinitade 2002, Rauch 2003). Astfel, rețelele furnizează informații asupra mediului de afaceri din țara de origine care sunt foarte importante pentru a reduce aceste costuri. Head și Ries (1998) demonstrează, la rândul lor, că influența migranților asupra fluxurilor de comerț variază în funcție de nivelul de calificare.

Lucas (2004) consideră că rețelele transnaționale reprezintă cele mai importante mecanisme de care dispune diaspora. El demonstrează că densitatea rețelei, precum și frecvența și calitatea relațiilor care se stabilesc între membri sunt foarte importante pentru a determina apariția unui transfer de cunoștințe și de practici de afaceri. El evidențiază importanța nivelului de educație al membrilor rețelelor pentru tipul de relații care se stabilesc între aceștia și pentru rezultatele obținute. Studiul său demonstrează de asemenea faptul că diaspora favorizează dezvoltarea fluxurilor de comerț.

Dar rețelele diasporei pot genera și alte efecte pozitive pentru țara de origine. De exemplu, Meyer (2001) subliniază importanța transferului de cunoștințe generat de rețelele transnaționale în dezvoltarea unui climat benefic investițiilor și creării de locuri de muncă în țara de origine.

Mobilitatea profesioniștilor români în timpul perioadei de tranziție

„Exodul creierelor”, mai cu seamă în rândul tinerilor, este un fenomen care a crescut în importanță, mai ales în România ultimilor ani. Conform raportului SOPEMI (2006), din 13.000 de emigranți permanenți din România, în anul 2004, cei mai mulți erau calificați, 50% având o diplomă de studii secundare, în timp ce 13% erau absolvenți de studii universitare. În rândul imigranților români din Canada și SUA, se estimează că mai mult de jumătate sunt absolvenți de studii superioare. Constatăm,

totodată, că fluxurile sunt dominate de femei care reprezintă aproximativ 2/3 din totalul fluxurilor. Numărul femeilor în fluxurile de migranți români a cunoscut o progresie constantă începând din 1992. Dacă în 1992, ponderea femeilor în fluxuri a fost de 51,63%, în 2005 ea atinsese valoarea de 62,42% (INS 2006). Remarcăm de asemenea că la nivelul anului 2006 exista o diferență importantă în ceea ce privește alegerea destinației între populația masculină și cea feminină. Chiar dacă principalele țări de destinație erau aceleași, atât în cazul bărbaților cât și în cel al femeilor, ierarhia acestor țări era diferită. Astfel, bărbații au plecat preponderent spre : Italia, SUA, Germania și Canada, în timp ce femeile au plecat mai ales în Germania, Italia, SUA și Canada. De asemenea, peste un sfert dintre migranți aveau studii superioare, procentajul fiind ușor mai ridicat în cazul bărbaților decât în cel al femeilor (28,5% față de 25,1%).

Conform bazei de date alcătuite de Cohen și Soto în 2001, rata de migrație a persoanelor calificate din România în 2000 era de 8,78%. Baza de date alcătuită de Docquier și Marfouk în 2006 prezintă o rată și mai ridicată, de 11,8%. Astfel, rata de migrație ar fi înregistrat o creștere importantă față de 1990, când se apreciază că valoarea ei a fost de 9,1%. Rata de selectivitate a migranților înalt calificați a cunoscut de asemenea o evoluție ascendentă în această perioadă, crescând de la 29% la 31,3%. România se situa între primele treizeci de țări în termen de stoc de migranți înalt calificați la nivelul anului 2000, cu un total de 176.393 de persoane înalt calificate ce locuiau în afara granițelor statului român (Docquier și Marfouk 2005). Majoritatea acestor persoane se găsesc pe teritoriul continentului american, numărul celor ce pleacă în SUA și Canada fiind, conform bazei de date a Băncii Mondiale, aproape de două ori mai important decât al celor care se găsesc pe teritoriul UE 15. În ciuda acestei preferințe pentru continentul american, România face parte în termen de stoc dintre primele 25 de țări de origine ale migranților înalt calificați de pe teritoriul UE 15 (Docquier, Lohest și Marfouk 2005).

Dacă la începutul anilor '90 cei mai mulți migranți calificați români luau calea Germaniei, datorită, în primul rând, unei importante migrații etnice (Straubhaar 2000), conform unui studiu al lui Radu (2003), rata de selectivitate a migranților români este cea mai ridicată în cazul Franței și Marii Britanii și depășește ușor media Uniunii Europene în cazul Germaniei. În timp ce migranții necalificați par să aleagă, cu precădere, Italia și Spania, migranții calificați se îndreaptă mai cu seamă spre Franța, Marea Britanie și Germania. Totuși printre țările Uniunii Europene în care românii reprezintă o parte importantă a migranților calificați regăsim

Austria și Ungaria (în cazul cărora România este prima țară de origine a migranților calificați), Belgia, Cehia, Germania, Spania, Grecia, Irlanda, Italia, Luxemburg, Slovacia și Suedia. În cazul Franței și al Marii Britanii, care apar ca având rata cea mai ridicată de selectivitate, România nu se găsește între primele zece țări de origine ale migranților calificați. La nivelul Europei lărgite (incluzând țările fostei Iugoslavii, fostei URSS și Turcia), România se află alături de Turcia pe primul loc ca țară de origine a migranților înalt calificați (OCDE 2006). Aceasta se datorează și faptului că în urma dezvoltării teoriilor creșterii endogene, anumite țări europene au adoptat politici selective de migrație care favorizează mobilitatea muncitorilor calificați.

De exemplu, Germania a adoptat, în anul 2000, programul „Carte Verde” care a permis intrarea pe piața muncii germane a 20.000 de specialiști IT. Singurele cerințe în cazul acestui program sunt reprezentate de faptul că angajații trebuie să facă dovada unei diplome universitare, iar firma angajatoare trebuie să le ofere un salariu minim garantat de 51.000 de euro. Permisul de rezidență primit de către angajați este valid pe o durată de trei ani, iar aceștia pot fi însoțiți de către soții și de copiii minori. Se estimează că 13.041 de permise au fost eliberate în cadrul acestui program în perioada 2000 – 2004, iar principalii beneficiari au fost specialiștii din India și din Europa de Est. România se afla pe locul doi ca țară de origine după India. Aproximativ 900 de români au fost angajați în Germania în cadrul acestui program, cea mai mare parte fiind bărbați (90%). Dintre acești specialiști, numai 40 au fost angajați direct după ce și-au făcut studiile într-o universitate germană.

Acest tip de migrație afectează în principal tinerii. Din rândul tinerilor, aproape 15.000 pleacă anual din România după terminarea studiilor (Open Society Foundation 2005) și un sfert dintre elevii de liceu manifestă intenția de a pleca în timpul studiilor universitare sau la terminarea acestora. Datele furnizate de OSF indică faptul că 3% dintre tinerii din mediul urban ar dori să-și continue studiile în străinătate. Destinațiile preferate ale acestora sunt SUA (14%), Franța (13%), Germania (11%) și Marea Britanie (10%).

Astfel „exodul creierelor” a devenit o adevărată problemă pentru societatea românească. Îngrijorarea că toți tinerii cu adevărat competenți vor părăsi România pare să fi pus stăpânire chiar și pe oficialități, care încearcă tot mai mult să introducă programe ce ar putea să încurajeze întoarcerea acestora sau să descurajeze plecările.

Migrația românilor calificați în Franța

Franța a fost de-a lungul istoriei o țară model pentru România. Pe teritoriul Franței trăiesc, conform OCDE, aproximativ 10.000 de români înalt calificați. Această cifră reprezintă un sfert din totalul românilor din Franța, dintre care alte 10.000 s-ar fi aflat într-o situație de ilegalitate înainte de aderarea României la UE. Dar nimeni nu poate estima precis numărul românilor aflați pe teritoriul francez. Astfel, sursele informale indică aproximativ 100.000 de români. Dintre aceștia 40.000 ar locui în regiunea pariziană și în Ile-de-France în timp ce restul sunt repartizați pe tot teritoriul francez. Polii cei mai importanți sunt situați în împrejurimile orașelor Strasbourg, Lille, Lyon (cu o importantă comunitate de romi), Marseille, Montpellier și Bordeaux (Fonds Européen pour la Liberté de l'Expression 2003).

Putem identifica mai multe valuri în migrația românilor calificați în Franța. Primul este reprezentat de o migrație de natură esențialmente politică. Acești români au intrat pe teritoriul francez în perioada '46-'48, această migrație fiind în strânsă legătură cu schimbarea de regim din România și cu represiunea comunistă. Este vorba de exilul românesc constituit în jurul unor personalități reprezentative pentru cultura românească, precum și al unor membri ai aristocrației române. Cu toate că la sfârșitul anilor '50, frontierele deveniseră ermetice, unele persoane pleacă după ce au obținut un pașaport turistic, altele cu acordul autorităților române, dornice să scape de anumite elemente nesigure, iar unele primesc dreptul de a se alătura rudelor aflate în străinătate. La rândul lor, acestea fac tot ce le stă în putință pentru a le facilita plecarea. Acești români nu recunosc regimul nou instalat în România, ei rămân fideli vechiului regim și constituie la Paris un guvern român în exil.

Un alt val a plecat din România la sfârșitul anilor '60. Acești migranți s-au bucurat de sprijinul autorităților dornice să răspundă cererii de mână de lucru din Algeria. În cea mai mare parte, aceștia sunt oameni de știință. Odată contractul terminat, o parte dintre aceștia nu se mai întorc în țară, ci pleacă mai departe în Franța unde obțin statutul de refugiați politic.

Începutul anilor '90, asociat cu deschiderea frontierelor cunoaște, totodată, un nou val de migranți. Se estimează că după alegerile din 1990 și după revolta minerilor, semnal evident al unei posibile instabilități politice, 5.000 de studenți au părăsit țara, dintre care un număr important a plecat în Franța. Plecărilor au continuat pe tot parcursul anilor '90. Cum dobândirea statutului de refugiat politic a devenit din ce în ce mai

dificilă, iar contractele de muncă favorizau numai anumite profesii, remarcăm că principala strategie folosită este aceea de a pleca în timpul studiilor. Această strategie precede în realitate intrarea pe piața muncii locale. În timpul acestei perioade întoarcerile sunt rare, deoarece situația economică a țării este încă precară și locurile de muncă calificate sunt puține.

Sfârșitul anilor '90 și începutul de mileniu sunt marcate printr-un nou val de migrație a românilor calificați în Franța. Această perioadă coincide cu deschiderea negocierilor de aderare la UE. Se constată după această dată o multiplicare și o diversificare a contractelor de studii inter-universitare, precum și apariția unei noi strategii din partea firmelor franceze care încep să angajeze în România specialiști în înalta tehnologie. Dar caracteristicile mobilității din această perioadă diferă față de cele ale valurilor anterioare, deoarece condițiile din țara de origine nu mai sunt aceleași. Începând cu anul 2000, economia românească înregistrează rate de creștere mai importante decât țările vest-europene. În același timp crearea de locuri de muncă calificate ia amploare și întoarcerea nu mai echivalează cu o descalificare și nu mai depinde de acum înainte decât de oportunitățile mai bune pe care țara de origine le poate oferi. Dacă pentru valurile precedente viitorul părea să implice mai cu seamă țara de destinație, în cazul acestui val traiectoria viitoare are un final deschis. Aderarea României la UE este în măsură să amplifice circulația românilor calificați, pe de altă parte procesul de convergență economică va avea drept efect apariția unor oportunități în România și va încuraja întoarcerile cel puțin temporare.

Prin faptul că luăm în considerație o populație de migranți care a părăsit România în ultimii zece ani, studiul nostru privește mai cu seamă acest ultim val de migrație.

Descrierea eșantionului considerat

Informațiile care au permis realizarea acestei lucrări provin din 125 de chestionare și 21 de interviuri realizate cu români calificați din Franța. Rezultatele obținute sunt specifice eșantionului considerat și nu pot fi generalizate la nivelul migrației calificate din România în Franța. Chiar și la nivelul eșantionului am preferat să evităm generalizările, pentru că trebuie să subliniem că observațiile noastre corespund mai cu seamă unei diversități a traiectoriilor și parcursurilor migranților.

Populația analizată în acest studiu este destul de tânără, media de vârstă se află cuprinsă în intervalul 26-30 de ani (48%). În cea mai mare parte a cazurilor, este vorba de o migrație recentă, cele mai multe persoane aflându-se în Franța de doi ani. Toți acești migranți au o diplomă de studii universitare. Femeile domină eșantionul, reprezentând 2/3 din totalul populației. Feminizarea fluxurilor migratorii din Europa de Est a fost remarcată după 1990 de mai mulți specialiști, printre care C. Wihtol de Wenden și B. Badie în 1994.³

Cum istoria acestor migranți începe în spațiul lor de origine, ne propunem mai întâi să vedem cine sunt acești migranți înainte de a părăsi țara. În țara de origine, aceștia sunt în principal studenți. Ei provin din toate cele opt regiuni ale țării la nivel NUTS II și din 33 din cele 41 de județe ale României. Ca regiune de origine remarcăm supremația regiunii București-Ilfov din care provin 27,2%, în timp ce 16,8% provin din regiunea de Nord-Est și 14,4% din regiunea Sud-Muntenia. La nivelul centrelor universitare de origine, se observă dominația clară a Bucureștiului, unde peste jumătate dintre migranți și-au făcut studiile (54,4%). Printre restul centrelor universitare de origine regăsim Clujul și Iașiul, precum și încă alte șase centre universitare. Acest fapt indică existența unui „efect capitală”. Bucureștiul atrage un număr important de studenți români datorită calității și diversității studiilor oferite, dar și a unei piețe a muncii dinamice, mai ușor de integrat după terminarea studiilor.

În ceea ce privește distribuția pe domenii de activitate, în rândul bărbaților găsim mai cu seamă informaticieni (32,6 %) și economiști (30,4 %), urmași de matematicieni, în timp ce în rândul femeilor predomină economistele (34,2 %) și filoloagele (15,2 %). În pofida acestei concentrări, putem identifica 19 profesii cu o diversitate mai pronunțată în cazul femeilor decât în acela al bărbaților. De asemenea, constatăm că șase persoane au o dublă specializare, în timp ce nouă și-au efectuat studiile universitare integral în Franța.

Acești migranți dispun înainte de toate de un avantaj în termeni de capital uman, dar trebuie subliniat faptul că majoritatea acestor persoane au avut deja o experiență de mobilitate legată în general de efectuarea studiilor. Fie că este vorba de o experiență de mobilitate internă, cum este cazul a 62 de persoane sau de o experiență de mobilitate externă, cum este cazul a opt persoane sau chiar de ambele (patru persoane) putem identifica încă de la început un element al unui „savoir-circuler” (Tarius 1993), care mai apoi se va dezvolta. Există și cazuri în care

putem vorbi de o adevărată cultură de mobilitate la nivelul familiei. Experiența migranților se înscrie astfel ca o continuare a unei experiențe familiale mai vaste care poate conduce la instalarea în mobilitate a mai multor generații.⁴

După cum o arată și profilul migranților, este vorba în cele mai multe cazuri de o migrație studențească. Un student străin este, conform UNESCO (1999), „o persoană care este înscrisă într-o instituție de învățământ universitar într-un stat sau teritoriu unde nu își are rezidența permanentă”. Dar mobilitatea studențească precede adesea intrarea pe piața muncii în țara de destinație. Astfel, Meyer și Hernandez (2004) constată că 2/3 dintre expatriații calificați și mai cu seamă cei care activează în domeniul de cercetare-dezvoltare au intrat pe teritoriul țării de destinație în calitate de studenți. Steven Vertovec (2002) subliniază de asemenea acest aspect: „experiența de a fi un student internațional crește probabilitățile de a deveni ulterior un migrant calificat”.

De asemenea, raportul întocmit în septembrie 2005 de Comisariatul General de Planificare consideră că „studenții reprezintă un rezervor de cercetători și de ingineri”. Conform acestui raport, în ultimii 20 de ani a avut loc o amplificare a mobilității studențești la nivel mondial. Numărul de studenți străini în țările OCDE s-a dublat în această perioadă și a ajuns în 2002 la 1,9 milioane. Se remarcă existența unei puternice polarizări la nivelul țărilor de destinație, astfel 73% dintre aceștia se află pe teritoriul a cinci țări (9% în Franța). Importanța Franței a scăzut în ultimii douăzeci de ani, ea coborând de pe locul doi deținut în anii '80 pe locul cinci la nivel OCDE. La nivel regional, UE este prima regiune de destinație, iar 50% dintre studenții străini din UE provin din schimburi intra-europene.

În 2002-2003 numărul studenților străini în Franța a fost de 221 600. În ce privește originea studenților străini din Franța, unul din patru era european, în timp ce unul din șapte provenea dintr-o țară din afara UE. Studenții străini originari din Bulgaria și România au fost din ce în ce mai numeroși în ultimii ani. Efectivul lor a crescut cu 93% între 1998-1999 și 2003-2004. Trebuie remarcat faptul că în termeni de efectiv România este țara care a cunoscut evoluția cea mai spectaculoasă cu excepția Bulgariei în perioada 1980-2001.

Aceasta se explică și prin reprezentarea foarte slabă a studenților români și bulgari în Franța în timpul perioadei comuniste cauzată de interdicția de a circula.⁵

Motivele plecării și strategiile utilizate

Motivele care au antrenat plecarea la nivelul eșantionului considerat sunt mai cu seamă dorința de a efectua studii în străinătate (45,6 %), precum și căutarea unor oportunități profesionale mai bune (25,6 %)⁶. Posibilitatea de a obține o diplomă recunoscută pe plan internațional reprezintă cheia mobilității acestor persoane și evitarea unui proces destul de dificil și de îndelungat de echivalare a diplomelor. Diploma, recunoscută peste tot în lume, este în măsură să faciliteze circulația. O dată obținută diploma, migrantul poate merge acolo unde găsește cele mai bune oportunități profesionale. În plus, o dată ce aceste persoane au revenit în țară, diploma reprezintă garanția reluării circulației, deoarece întoarcerea nu mai este ireversibilă. Diploma este elementul care facilitează mobilitatea.

În aceste condiții, trebuie subliniat faptul că muncitorii calificați recurg la o migrație în căutare de statut foarte diferită de cea a celor necalificați, care este mai cu seamă o migrație pentru supraviețuire.

Construcția socială din România este un alt factor care influențează decizia de a pleca în măsura în care se dovedește a fi o piedică în calea dezvoltării proiectului profesional sau personal.⁷ Cu toate că au trecut peste 15 ani de la prăbușirea comunismului, multe persoane au impresia că nu reușesc să găsească adevărata libertate în România. Valoarea de libertate a fost prost înțeleasă într-o societate puțin obișnuită cu libertatea și chiar dacă aparent societatea pare mai liberală, există încă numeroase constrângeri datorate persistenței anumitor mentalități și practici sociale. Schimbarea mentalităților și mai buna înțelegere a valorii de libertate necesită un timp îndelungat chiar dacă societatea română s-a angajat pe această cale. O parte din migranți mărturisesc astfel că au plecat în căutarea unei libertăți pe care nu reușeau să o găsească în România.

În plus, mai multe femei ne-au mărturisit că au plecat din cauza construcției sociale din România, unde femeile sunt discriminate.⁸ Chiar dacă femeile devansează bărbații în termeni de școlarizare și de rezultate, ele sunt defavorizate din punct de vedere al slujbelor, al salariilor și al promovării profesionale (Raportul Național asupra egalității de șanse între bărbați și femei, 2002). Pe de o parte, constatăm că fiind încadrate pe același tip de post femeile câștigă mai puțin decât bărbații. Pe de altă parte, este mai dificil pentru o femeie să găsească un post în concordanță cu nivelul ei de calificare decât pentru un bărbat. Diferența globală de salarii a fost de 8,5% la nivelul anului 2002, iar rata șomajului a fost mai

ridicată în cazul femeilor. Femeile au mai multe dificultăți să accedă la o slujbă bine remunerată sau să avanseze în ierarhia profesională. Prezența femeilor în poziții de conducere este destul de limitată. Cu cât urcăm în piramida organizațională, cu atât femeile sunt mai puțin numeroase. Posturile deținute de femei implică mai puțină responsabilitate decât cele ale bărbaților. Există încă multe obstacole în calea accesului femeilor în posturi de decizie într-o societate dominată de valori masculine.

În anumite cazuri, dorința realizării proiectului profesional este însoțită de cea a realizării unui proiect personal. Chiar dacă nu se regăsește printre motivele cele mai importante, migrații se hotărăsc să plece și din dorința de a-și lărgi experiența personală prin contactul cu noi culturi. Curiozitatea și setea de cunoaștere care sunt inerente naturii umane și care au alimentat dintotdeauna marile călătorii și descoperiri se numără astfel printre elementele care determină plecarea.

Ne propunem în continuare să elucidăm strategiile la care fac apel acești migranți pentru a pleca din România. Cum este vorba într-o primă etapă de o migrație studentescă, nu este deloc surprinzător că principala strategie la care fac apel migranții este aceea de a pleca în cadrul unui program de studii (67,2%). Un număr mai puțin important de migranți vin în Franța cu contract de muncă (7%). Aceștia sunt mai ales informaticieni. În cazul femeilor, remarcăm ca strategie și migrația pentru întregirea familiei (7%). Printre celelalte strategii folosite se numără contractele *au-pair*, obținerea unei vize turistice sau a statutului de refugiat politic. Anumite strategii ascund existența unui proiect planificat uneori cu mulți ani înainte, deoarece obținerea unei burse necesită multă muncă și rezultate foarte bune. De asemenea, folosirea acestor strategii demonstrează existența unui plan bine organizat încă de la plecare, care prevede schimbarea de statut. În anumite cazuri, pregătirile încep cu mult timp înainte și se derulează pe parcursul mai multor etape.⁹ Alteori, decizia este spontană. Apariția unei oportunități atrăgătoare determină schimbarea planului inițial. Decizia este luată pe loc, iar strategia este adaptată în funcție de noul scop. Astfel, turiștii se transformă în studenți și studenții în muncitori.

Franța este țara care primește în fiecare an cel mai mare număr de studenți români. În 2004, numărul studenților români înscriși la universități franceze a fost de 4.839 de persoane. Numărul studenților români în Franța a înregistrat, de la mijlocul anilor '90, o creștere continuă. Această populație este în mod esențial feminină, având în vedere că femeile reprezintă 73% din total. Această cifră confirmă feminizarea fluxurilor

de migranți calificați din România. Cea mai mare parte a înscrierilor în rândul studenților (aproximativ 20%) au fost înregistrate la medicină și la științele economice. Începând cu anul 2000, evoluția cea mai semnificativă a prezenței studenților români a fost consemnată la științele economice și la limbile străine. Cea mai mare parte a studenților români sunt înscriși în ciclul al treilea, chiar dacă numărul celor înscriși în primele două cicluri a progresat după 2002. Printre studenții români înscriși în cel de-al treilea ciclu predomină studenții de la medicină și de la științele fundamentale, în timp ce științele economice și dreptul atrag studenții din primele două cicluri. Centrul universitar care exercită cea mai mare atracție în rândul studenților români este Parisul, după care urmează cele din Créteil, Strasbourg și Clermont-Ferrand. Dar studenții români merg și la „marile școli”, unde numărul lor se află într-o progresie constantă (Edu France 2005).

Alegerea destinației și relațiile dintre Franța și România

După ce am analizat strategiile la care recurg migranții români, încercăm să evidențiem motivele pentru care au ales să plece în Franța. La nivelul eșantionului considerat constatăm că, deși în cele mai multe cazuri geografia mobilității este dată de acordurile inter-universitare, putem identifica și alți factori care au influențat alegerea destinației. Astfel, atracția exercitată de cultura franceză și cunoașterea limbii sunt două dintre elementele care au pledat în favoarea Franței, permițând acestei țări să atragă pe cei mai buni studenți. Trebuie subliniat că Franța a dezvoltat o întregă strategie în acest scop și importanța mobilității studențești pentru a atrage o mână de lucru înalt calificată a fost recunoscută oficial chiar în cadrul raportului prezentat în 2005 de Consiliul Economic și Social. Raportul subliniază necesitatea elaborării unei politici în acest sector care să-i permită Franței să rivalizeze cu celelalte țări în atragerea studenților internaționali, precum și importanța studenților internaționali pentru răspândirea culturii franceze în afara granițelor țării.

Pentru a înțelege mai bine alegerea destinației trebuie avute în vedere relațiile franco-române de-a lungul timpului.¹⁰ Încă din perioada prinților fanarioți din secolul al XVIII-lea care impuseseră moda guvernanelor franceze și construiseră școli în care se preda franceza, Franța a devenit o țară-model pentru România. La sfârșitul secolului al XVIII-lea Franța a trimis în mod oficial un reprezentant politic în țările române. În secolul

al XIX-lea apăruse o nouă modă ca familiile aristocrate să-și trimită copiii să învețe în Franța. Pentru acești români, Franța devenise „un fel de Mecca ” (Pastre 2003), iar trecerea pe la Paris devenise un adevărat ritual chiar și în cazul celor care studiau în alte locuri din Franța. După întoarcerea în țară, acești studenți au devenit inițiatorii revoluției de la 1848 și artizanii unității principatelor române realizată în 1859 sub domnia unui fost student la Paris, Alexandru I. Cuza, care a beneficiat de sprijinul lui Napoleon al III-lea. Printre susținătorii ideilor acestor tineri români și ai proiectului lor de unitate națională regăsim nume celebre ale culturii franceze, precum Jules Michelet, Edgar Quinet și Paul Bataillard (Iorga 1985). În această epocă și sub aceste auspicii începe circulația studenților români în Franța. Dintre toți studenții străini aflați la Paris la sfârșitul secolului al XIX-lea se estimează că 71 % veneau din Europa, cele mai importante țări europene de origine ale studenților străini în Franța fiind Rusia și România (Moulinier 2002). Domeniile cele mai căutate erau medicina și dreptul. În 1880, numărul studenților români înscriși la drept era foarte important. La Facultatea de drept unul din cinci studenți era român. Românii se aflau pe primul loc și reprezentau 39 % din numărul studenților străini. La sfârșitul anilor 1880, ponderea lor scăzuse la 28 %, dar se aflau încă pe primul loc, la distanță suficient de mare de studenții originari din alte țări. În științe, farmacie și litere ocupau locul doi, reprezentând 24 %, 15 % și respectiv 14,5 % din numărul total de studenți, în timp ce la medicină, studenții români reprezentau 10% din numărul total de studenți. În perioada interbelică, studenții români înscriși în universități franceze au continuat să fie numeroși. Ca și în zilele noastre, aceste fluxuri se îndreptau cu precădere către Paris. În anii '30, ei reprezentau aproximativ 18% din totalul studenților străini în Franța (Pastre 2003). Cea mai mare parte a acestora făceau studii de medicină, unde studenții români au reprezentat un sfert din numărul studenților înscriși pe tot parcursul celui de-al treilea deceniu al secolului trecut, dar și de drept unde reprezentau o cincime din totalul studenților înscriși. Prezența importantă din zilele noastre a studenților români înscriși la Facultatea de Medicină reprezintă astfel continuarea unei tradiții mai vechi. Dar medicina și dreptul nu au constituit singurii poli de atracție pentru studenții români, deoarece aceștia erau numeroși și la litere, unde s-au făcut adesea remarcăți. Prezența importantă a studenților români la universitățile pariziene în perioada interbelică a fost facilitată de relațiile privilegiate dintre Franța și România, precum și de acordurile de schimb universitare încheiate între cele două țări.

Circulația studenților români era la ordinea zilei înainte de comunism, ea constituia suportul unei circulații a valorilor și practicilor care au permis dezvoltarea societății românești. Circulație înainte de comunism, exod în timpul comunismului și din nou circulație după comunism: se poate spune că circulația dintre România și Franța este o tradiție întreruptă doar de perioada comunistă. Practicile migranților constituie o reluare a unor practici înrădăcinate înainte de comunism. Cât privește relațiile franco-române trebuie subliniat acest aspect de circulație, fie că este vorba de o circulație a persoanelor, a practicilor, a ideilor sau a simbolurilor, cu o discontinuitate introdusă de comunism.

Un alt factor care influențează alegerea destinației îl reprezintă capitalul relațional. Chiar dacă poate într-o măsură mai mică decât în cazul migranților necalificați, relațiile interumane sunt un factor generator de mobilitate. Rețelele sunt importante pentru alegerea destinației și au un rol important în facilitarea integrării sociale. Într-adevăr, 32% dintre migranți mărturisesc importanța rețelelor în alegerea destinației.¹¹ Contactul în interiorul rețelelor este facilitat de dezvoltarea noilor tehnologii de informație și comunicare (NTIC), deoarece viitorul spațiu de circulație este proiectat mai întâi într-un spațiu virtual. Explorarea acestui spațiu le permite migranților să se familiarizeze cu viitorul spațiu de destinație, uneori chiar înaintea contactului fizic propriu-zis, dând naștere unei „pre-acomodări la distanță cu viitoarea societate de destinație ” (Nedelcu 2004). În plus, scăderea costurilor de transport, facilitează vizitele și contactul fizic cu spațiul de destinație chiar înaintea unei instalări în circulație. Aceste contacte preced și determină în același timp această circulație.¹² Vizitele în calitate de turiști sunt astfel o etapă în trecerea spre un alt statut. Ne dăm seama cu această ocazie, că diferența dintre migranți și sedentari tinde să se estompeze. Se poate foarte ușor trece oricând de la sedentar la migrant.

Cu toate acestea, în ciuda contactelor, imaginea construită despre spațiul de destinație este adesea departe de realitate. Pentru viitorii migranți Franța se asociază ideilor de libertate, a unei societăți mai egalitare care oferă posibilități de reușită tuturor persoanelor în funcție de niște criterii meritocratice. Ea se asociază încă acelor valori interzise de comunism. Legătura istorică dintre Franța și România este încă vie în inimile românilor. În timp ce comunismul aproape că a șters imaginea „țării latine din Balcani” în Franța, imaginea Franței a rămas mereu vie în memoria românilor. În Franța au apărut marile idei care au stat la baza revoluției române. Toate cărțile de istorie prezintă această realitate.

Se vorbește despre acest lucru în familie, la școală, peste tot. Imaginea Franței este astfel formată din copilărie.

Spațiu nou, perspective noi

Odată ajunși în țara de destinație, migranții se găsesc într-o societate multiculturală. În urma interacțiunii cu aceste noi culturi și cu o altă societate, axa de valori a acestor persoane se schimbă, ceea ce conduce la schimbări în personalitatea lor, dar și în planurile și perspectivele acestora. Pentru a evidenția aceste schimbări, ne-am propus să vedem de ce acești migranți au rămas în Franța după terminarea perioadei de studiu prevăzută de programul inițial de studii. Astfel, o parte dintre migranți au rămas, deoarece consideră că nu au învățat tot ceea ce ar fi trebuit să învețe, că nu au acumulat toată experiența care ar fi trebuit și că acea parte din proiectul lor personal sau profesional care privește Franța nu s-a încheiat încă. Efectuarea studiilor, precum și căutarea unor oportunități profesionale mai bune, care se aflau printre principalele motive de plecare, se află și printre principalele motive pentru care acești migranți au rămas în Franța.

În cazul persoanelor care vor să aibă o carieră în cercetare, imposibilitatea de a face cercetare de nivel internațional în România este indicată ca unul dintre principalele motive pentru care aceste persoane caută oportunități profesionale în alte țări după finalizarea studiilor universitare.¹³ Pentru aceste persoane întoarcerea în țară se asociază unei descalificări în condițiile în care activitățile de cercetare-dezvoltare sunt încă puțin dezvoltate în România.

Pentru alte persoane, decizia de a rămâne se datorează, în primul rând, schimbărilor intervenite în viața lor. Unele persoane și-au făcut o familie în Franța ceea ce duce la o schimbare a proiectelor lor, dar majoritatea consideră că și-au construit deja un drum în Franța, că s-au obișnuit cu viața lor, că s-au adaptat mai mult sau mai puțin.¹⁴ În acest context, rămânerea se datorează într-un fel inerției. A reveni înseamnă a o lua de la capăt, și după toate eforturile făcute, care ascund uneori multe dificultăți și suferințe, pentru a-și putea construi un drum în Franța, este greu să lași totul în urmă și să o iei de la capăt.¹⁵ Chiar dacă se află adesea într-o situație de descalificare, ceea ce dă cu adevărat valoare existenței dusă în Franța sunt eforturile depuse și dificultățile înfruntate pentru a-și construi o viață proprie.

Performanță pe piața muncii

Dar ceea ce se schimbă odată ajunși în Franța este percepția asupra spațiului de destinație. Iluziile anterioare sunt spulberate în fața realității. La nivel profesional dificultățile apar mai ales la schimbarea de statut: de la student la muncitor.¹⁶ Reușita și recunoașterea se dovedesc mult mai greu de obținut decât crezuseră migranții inițial, cu precădere pentru anumite profesii.¹⁷ Uneori inserarea pe piața muncii este un succes, alteleori se dovedește a fi mult mai greu decât se așteptaseră migranții și aceștia se găsesc adesea în situație de descalificare. Șansele de reușită diferă în funcție de profesie, pentru anumite profesii, precum cea de informatician sau de economist, intrarea pe piața muncii poate fi mai ușoară, în timp ce alte profesii trebuie să accepte o descalificare importantă și în funcție de cererea pe piața muncii.¹⁸ Observăm cu această ocazie necesitatea de a depăși viziunea dualistă de migrație calificată versus migrație necalificată promovată de literatura de specialitate. Atâta timp cât migranții necalificați ocupă locuri de muncă sub nivelul lor de calificare, diferențele dintre cele două tipuri de migrație pe piața muncii tind să dispară, membrii celor două categorii de muncitori postulând pentru același tip de posturi și concurând între ei. Pe de altă parte, multe dintre persoanele care nu reușesc să găsească de lucru păstrează statutul de student, continuând să recurgă la meserii mai puțin calificate care le permit însă să câștige suficient încât să se descurce. Aceste persoane încearcă să păstreze statutul de student cât mai mult timp posibil și să se bucure de beneficiile convenite acestui statut și în același timp să lucreze.

Mai mulți migranți acuză discriminarea de pe piața muncii care îi împiedică să găsească o slujbă în concordanță cu nivelul lor de calificare.¹⁹ Statisticile oficiale arată existența unei discriminări pe piața muncii chiar și în cazul persoanelor calificate. Astfel, printre absolvenții unui ciclu universitar secundar sau terțiar și printre absolvenții „marilor școli”, rata șomajului era în 2002 de 5% pentru francezi, 7,2% pentru europeni, 11 % pentru cei naturalizați francezi și 18% pentru cei din afara UE, ceea ce echivalează cu o rată de trei ori și jumătate mai mare decât cea a francezilor (Consiliul Economic și Social 2002). Trebuie subliniat că intrarea pe piața muncii este mai dificilă pentru femei decât pentru bărbați. Aceasta este în concordanță cu raportul SOPEMI din 2004 care arată o descalificare mai mare în cazul femeilor, dar fără a verifica importanța nivelului de educație. În acest context, căutarea de oportunități mai bune, a unui statut mai bun este cea care determină plecarea din Franța.²⁰

În plus, faptul de a fi român, se dovedește uneori a fi o barieră în căutarea unui loc de muncă. Proasta imagine a României afectează șansele de reușită și viața fiecărui migrant.²¹ Mediaticizarea excesivă a migrației ilegale de către autorități a dăunat din păcate profund imaginii României.

Integrarea socială: ce tip de integrare?

Dacă migrații întâmpină dificultăți la intrarea pe piața muncii, integrarea socială se dovedește adesea a fi un proces chiar mai dificil, diferența dintre sistemul de valori român și cel francez pare a fi mai mare decât au crezut aceste persoane înainte de a pleca. Chiar și cei care par a fi reușit pe plan profesional nu se simt întotdeauna integrați din punct de vedere social, chiar dacă faptul de a fi calificați constituie un avantaj ce nu poate fi ignorat.²² Anumite persoane au sentimentul că trăiesc într-o societate căreia nu îi aparțin cu adevărat și care nu este interesată să le integreze. Rezultatele în privința integrării sociale sunt foarte diferite și sunt influențate atât de factori externi și de realitatea obiectivă, cât și de construcția unei realități subiective care este modelată în funcție de personalitatea și de experiența de viață a fiecărui migrant în parte și diferă astfel de la o persoană la alta.

În pofida obstacolelor cu care migrații se confruntă la integrarea în societatea franceză, putem identifica anumite elemente în măsură să faciliteze acest proces, printre care dobândirea naționalității franceze, capitalul relațional, cunoașterea limbii franceze sau integrarea în câmpul muncii.

Dobândirea naționalității franceze sau chiar simpla perspectivă a dobândirii acesteia facilitează integrarea în societate și dă naștere unei fidelități față de țara de destinație. Trecerea timpului pare uneori să slăbească fidelitatea față de țara de origine și să o întărească pe cea față de țara de destinație.²³ Faptul de a nu deține naționalitatea franceză și de a nu beneficia de aceleași drepturi ca și cetățenii francezi creează o barieră în calea integrării, deoarece naționalitatea este asociată apartenenței la națiunea franceză. Faptul de a nu fi un cetățean francez semnifică situarea de cealaltă parte a unei frontiere simbolice dar și reale prin drepturile de care se pot bucura numai cetățenii francezi, impusă de conceptul de naționalitate. Acest fapt alimentează conștiința de a fi un străin, inferior cetățenilor francezi și creează limite subiective

față de integrare, ce decurg din această conștiință.²⁴ Schimbarea statutului din străin în cetățean se asociază unei mai bune integrări în societatea de destinație și întăririi fidelității față de această țară, devenită propria țară și față de națiunea din care migrantul face parte de acum înainte.

Cunoașterea limbii,²⁵ precum și familiarizarea cu anumite valori ale societății franceze la sosirea în Franța reprezintă un avantaj important și favorizează integrarea. Dar limba se poate transforma într-o barieră în fața integrării. Limba creează un spațiu propriu și ridică frontiere, deoarece nici un străin nu va putea să o stăpânească cu același succes cum o fac cei născuți francezi. Vor exista întotdeauna anumite expresii care rămân de neînțeles dacă nu este vorba de limba maternă,²⁶ ca să nu mai menționăm un obstacol care îi însoțește constant pe migranți și de care nu se poate scăpa: accentul. Atât timp cât migranții se vor privi ei înșiși ca niște persoane care nu au aceleași drepturi ca și francezii și care au tot timpul un accent străin,²⁷ vor impune ei înșiși bariere propriei integrări, iar auto-segregarea se va adăuga segregării sociale.

Un alt factor care joacă un rol important în a facilita integrarea îl reprezintă capitalul social. Astfel, migranții care au rude și prieteni în Franța par să se integreze mai repede decât ceilalți.²⁸ Experiența și relațiile migranților anteriori reprezintă un capital transferabil de care noii migranți se pot folosi. Costul social pentru migranții care fac parte din rețele este mai scăzut comparativ cu acela suportat de cei care trebuie să treacă prin procesul de integrare fără a beneficia de sprijinul rețelelor. În plus, aceste rude sau prieteni îi introduc adesea în comunitățile din care aceștia fac deja parte.

Dar de cele mai multe ori, elementul cheie pentru integrare s-au dovedit a fi relațiile stabilite cu colegii sau cu prietenii la serviciu sau la facultate.²⁹ Interacțiunea umană este în măsură să faciliteze integrarea, deoarece înainte de a se integra în societate, migranții se integrează mai întâi în comunități studențești sau profesionale. Prietenii sunt adesea un capital important în procesul de integrare. Ei sunt cei care îi învață practicile obișnuite, micile expresii ce nu pot fi găsite în nici un dicționar de limba franceză. Acești prieteni îi introduc în propriile lor cercuri și nu există alt mijloc mai eficace pentru a-i ajuta să se integreze. Aceste prietenii sunt legate cu alți români, dar și cu persoane provenind din toate cele patru colțuri ale lumii: francezi, magrebieni, turci, asiatici, deoarece trebuie amintit în acest context aspectul multicultural al societății franceze, care este favorabil dezvoltării de relații interumane între persoane provenind din culturi diferite. Faptul de a trăi împreună

aceleași experiențe facilitează relaționarea. Diferențele etnice se estompează, încât etnia și naționalitatea nu mai contează, dincolo de imaginea celui alt descoperim Omul care a trecut prin aceleași experiențe, a întâmpinat aceleași dificultăți și a traversat aceleași suferințe. Împărtășirea unei experiențe comune, a aceleiași drum și uneori chiar a unui proiect de viitor dă naștere unității. Această unitate stă la baza comunităților de apartenență.

Transformări induse de mobilitate în viața migranților

Terenul ne face să ne dăm seama că discursul despre integrarea în societatea franceză este depășit, ca și discursul asupra construcției identitare bazate pe o opoziție între mine și celălalt. Constatăm dezvoltarea unei fidelități față de o comunitate, o rețea din care acești migranți fac parte și care devine mai importantă pentru ei decât societatea de origine sau de destinație.³⁰ Sentimentul de integrare depinde și de gradul în care ei se consideră integrați în aceste comunități de apartenență.

Chiar dacă migranții dezvoltă fidelități în spațiul de destinație față de o întreagă constelație de comunități diferite, aceasta nu afectează fidelitatea față de comunitățile cărora acești migranți le aparțin în țara de origine, deoarece indiferent de condiții, migranții rămân în contact cu familia și prietenii din România. Există o persistență a contactului, cordonul ombilical nu este în realitate niciodată rupt. Acești migranți aparțin unor comunități de aici și de acolo în același timp. Comunitățile din societățile lor de origine ajung astfel prin intermediul membrilor să depășească limitele granițelor naționale și politice, ele devin comunități de aici și de acolo în același timp. Este vorba de niște comunități care se întind pe suprafața mai multor țări, comunități devenite transnaționale. Dezvoltarea NTIC-urilor asigură în zilele noastre posibilitatea de a păstra contactul și de a participa la viața celorlalți în ciuda distanței fizice. Aceste comunități stau la baza apariției rețelelor, rețele care joacă un rol foarte important în facilitarea mobilității.

Elementele rețelei sunt în același timp libere și dependente față de rețeaua însăși și pot face parte și din alte rețele și, în consecință din alte sisteme cu scopuri diferite. Performanța unei rețele date va depinde astfel de două caracteristici fundamentale ale rețelei: gradul de conexiune, adică abilitatea structurală de a permite o comunicare eficientă între elementele

sale și conținutul, adică măsura în care interesele rețelei corespund intereselor elementelor componente ale acesteia (Castells 1996).

Apartenența la una sau mai multe comunități în același timp, fie că este vorba de comunități profesionale, studențești, etnice sau religioase devine mai importantă decât apartenența la societatea de origine sau la cea de destinație. Aceasta poate fi o explicație pentru faptul că anumiți migranți ne-au mărturisit că au rămas în Franța după finalizarea studiilor din cauza legăturilor pe care le-au dezvoltat în interiorul unei comunități, devenită ulterior comunitate de referință.

În alte cazuri observăm că nu există o opoziție între comunitățile din care fac parte și fidelitatea față de societatea de origine. După cum a arătat A. Sayad (1999), migrantul vine în țara de destinație cu o istorie personală, nu există o discontinuitate între imigrant și emigrant. Este vorba de aceeași persoană. Reușita în străinătate a acestor migranți se datorează și educației primite în România, și anumiți migranți au sentimentul unei datorii față de țara de origine, ca și cum ar trebui să dea ceva înapoi în schimbul a ceea ce li s-a dat în țară.³¹ În acest context, observăm apariția unei conștiințe care subliniază importanța schimbării imaginii României, deoarece în străinătate românii ce locuiesc în afara granițelor României sunt responsabili în parte de această imagine. Imaginea României în inima francezilor este construită în urma interacțiunilor cu românii din Franța. Datorită acestor contacte, francezii încep să redescopere țara latină din Balcani. Referința națională este întărită de adversitatea societății de destinație, care pare uneori să-i respingă pe migranți tocmai din cauza naționalității acestora. Această mobilizare de resurse pentru a recrea imaginea României este atât în beneficiul migranților cât și al României.

Chiar și în cazul persoanelor care se consideră bine integrate în societate constatăm că Franța nu este cu adevărat „acasă”. Dar ce înseamnă „acasă”? „Acasă” este un spațiu personal construit în jurul imaginii unui copil rămas în urmă sau a familiei, a prietenilor, a unei lumi întregi, a cărei amintire a rămas vie în ciuda distanței fizice. Amintirile cele rele se estompează și se șterg, deoarece memoria este selectivă, nu rămâne decât amintirea unui spațiu construit mai ales conform unei geografii afective. Memoria colectivă reconstruiește spațiul de origine și îl proiectează într-o lumină ireală, nostalgică. Nu mai este vorba de un spațiu real, ci de un spațiu aproape sacru, păstrat în inimi.³²

Bineînțeles, acest spațiu nu există în realitate. În realitate, migrantul este „acasă” peste tot și nicăieri.

Infrastructura tehnologică ca suport al contactului social

Legătura cu societatea de origine nu dispare în momentul plecării. Migranții păstrează cel mai adesea relația cu persoane din țara de origine, fie că este vorba de o relație virtuală sau reală. N. Van Hear (1998) distinge trei tipuri de factori care favorizează dezvoltarea legăturilor la distanță: mijloacele de comunicare, dezvoltarea transporturilor și nivelul de competențe socio-culturale. Astfel, relația „virtuală” este menținută prin intermediul telefonului și al Internetului, deoarece în ziua de azi putem vorbi de „migranți conectați”, cum ne propune Diminescu (2005). Este vorba despre persoane care păstrează contactul cu familia și cu prietenii din țara de origine prin intermediul acestor mijloace de comunicare, fapt ce le permite să fie încă prezenți în realitatea din țara de origine, chiar dacă numai de o manieră virtuală. Pe de altă parte, relația reală este legată de prezența fizică a migranților care revin destul de des în țara de origine sau de cea a rudelor și prietenilor care vin să-i viziteze în țara de destinație și se găsesc antrenați, la rândul lor, în circulație. În ceea ce privește relaționarea virtuală, 47 de persoane, adică 37,6% dintre membrii eșantionului comunică cu familia sau cu prietenii săptămânal, în timp ce 47,2% au contacte chiar mai frecvente, fie zilnice sau de mai multe ori pe săptămână. Mijlocul de comunicare folosit cel mai frecvent este telefonul, după cum ne-au mărturisit 45,6% dintre migranți, în timp ce 32% dintre aceștia preferă Internetul, iar restul le utilizează pe amândouă cu aceeași frecvență. Telefonul este în continuare obiectul de legătură prin excelență, în pofida concurenței crescânde din partea Internetului. Presiunea generată de această concurență a condus la transformarea acestor obiecte și i-a făcut pe producători să-și schimbe produsele de asemenea manieră ca telefonul să ofere și posibilitatea conectării la Internet, iar Internetul să permită accesul la servicii de telefonie de tip Skype la un preț foarte atractiv. Astfel, oferta propusă de fiecare dintre aceste servicii a ajuns să includă elemente oferite de celălalt, nemaexistând la ora actuală o delimitare clară între serviciile propuse de telefonie și cele propuse de Internet. Utilizarea telefonului o include și pe cea a Internetului, la fel cum cea a Internetului o include și pe cea a telefonului, clientul aflându-se în postura de a le utiliza simultan. Acesta este un exemplu al manierei în care mobilitatea a transformat piața telecomunicațiilor, determinându-i pe producători să-și schimbe produsul pentru a răspunde mai bine cererii.

Scăderea prețului telecomunicațiilor le permite migranților să facă parte în continuare din realitatea celor rămași în țara de origine, să dezvolte o nouă modalitate de a trăi „aici” și „acolo” în același timp. Este adevărat că există și limite ale acestui proces determinate de natura sa virtuală care ne permite să comunicăm numai ceea ce vrem, impunând astfel granițe acestui proces.³³ În plus, dacă se riscă depășirea acestor limite, putem înceta comunicarea. Această comunicare permite întreținerea iluziei că totul este bine și liniștește interlocutorii aflați la distanță. Dar dezvoltarea recentă a NTIC permite chiar depășirea acestor limite, deoarece ceea ce marchează această dezvoltare în ultimii ani este apariția „obiectelor de legătură” mai bine adaptate necesității de a comprima distanța și de a accentua interacțiunea. Posibilitatea de a atașa o cameră video computerului permite contactul vizual și accentuează impresia unei prezențe reale. Contactul vizual afectează relația și natura interacțiunii (Simmel 1997), ochiul generează reciprocitatea completă a interacțiunii și a schimbului de informații reale, dar și afective generate de contact. Nimic nu scapă ochiului, el captează atenția și caută adevărul. El observă gesturile și mimica și le interpretează. El asigură participarea la realitatea celuilalt astfel încât chiar contactul fizic pare posibil. Trebuie subliniat în acest context impactul dezvoltării NTIC-urilor asupra existenței migranților, deoarece ele le permit acestora să acționeze în mai multe spații concomitent. Grație NTIC-urilor, migranții sunt la curent cu tot ceea ce se întâmplă în țara lor de origine. Un singur clic este suficient pentru a fi conectat și în direct cu o realitate de dincolo, distanța fizică dispare, modul de a trăi ruptura se schimbă. Ele pot da naștere chiar și la o participare activă din partea migranților în comunitatea și societatea lor de origine, asigurându-le prezența în interiorul acestor comunități și societăți. „Dublei absențe” din operele lui A. Sayad (1999) îi opunem astfel „dubla prezență” (Diminescu 2005).

De asemenea, creșterea numărului de mijloace de transport, precum și a vitezei de deplasare însoțită de o reducere a costurilor au facilitat revenirile din ce în ce mai dese în țară, precum și posibilitatea de a fi vizitați frecvent de către rude sau prieteni, permițând astfel contactul fizic.³⁴ Distanța față de România este unul dintre factorii de care migranții țin seama în alegerea destinației. Mai mulți migranți ne-au mărturisit dorința de a se apropia de România pentru a facilita aceste contacte.³⁵

Mai multe interviuri realizate în cursul anului 2007 în România, cu familiile acestor migranți, au scos, la rândul lor, în evidență persistența

contactelor. Aceste interviuri ne-au confirmat faptul că de cele mai multe ori familiile îi sprijină pe acești migranți la plecarea din țară și chiar finanțează parțial șederea lor în străinătate. Adesea, membrii familiei migranților sunt persoane care au, la rândul lor, studii superioare. Mai mult, în cazurile în care nu identificăm o cultură de mobilitate la nivel familial, constatăm că plecarea în străinătate reprezintă de fapt o dorință a întregii familii. Frustrarea părinților de a nu fi putut părăsi spațiul comunist, nu dispare în anumite cazuri decât în urma liberei circulații a copiilor. Plecarea este adesea un vis transmis de la o generație anterioară, care, din cauza condițiilor politice, nu l-a putut realiza. Din acest motiv, părinții sunt gata să contribuie la cheltuielile ocazionate de sejurul în străinătate al copiilor.

Observăm, totodată, că datorită schimbului de informații și de cunoștințe, familiile sunt adesea antrenate într-un proces de învățare care să le permită să decodeze în mod corect mesajele recepționate.³⁶

În epoca mondializării, sub influența dezvoltării NTIC-urilor, studiul migrației devine, concomitent, o știință a prezenței și a absenței, deoarece la fel cum tăcerea este un mod de a comunica, absența devine o modalitate de a fi prezent. Prezența și absența nu mai sunt în zilele noastre în opoziție, ci devin complementare.

Traietorii viitoare și prezente multiple

Dar, în timp ce migranții ne vorbesc despre proiectele lor de viitor, ne dăm seama că de fapt realitatea este chiar mai complexă. Astfel, cât privește proiectele de viitor, cea mai mare parte a migranților nu par a avea un proiect bine definit.³⁷ Pentru a înțelege mai bine natura mobilității acestora, este necesară lărgirea cadrului de analiză tradițional, deoarece nu mai este vorba doar de un arbitraj între România și Franța: problema nu se mai pune doar în termenii de a rămâne în Franța sau de a se întoarce în țară. Acum iese la suprafață adevărul cu privire la circulația acestor persoane: acești migranți se află în circulație, iar circulația lor nu mai poate fi analizată luând în considerare numai două axe. Migranții sunt de cele mai multe ori pregătiți să plece unde găsesc cele mai bune oportunități profesionale, deoarece au achiziționat în cursul circulației lor un *savoir-faire* valabil peste tot în lume.

O parte dintre ei utilizează Franța ca o țară de tranzit pentru a pleca mai departe spre Canada sau Marea Britanie sau chiar SUA. În realitate,

migranții nu se simt legați în mod special de Franța sau de vreo altă țară.³⁸ Ei sunt tot timpul în căutarea unui statut mai bun. Capitalul uman calificat este un capital extrem de mobil, iar mobilitatea sa este facilitată de cunoașterea unor practici globale.

Mitul întoarcerii (Anwar 1979) continuă să fie prezent: „într-o bună zi mă voi întoarce pentru a mă instala în țară, într-o bună zi societatea română se va schimba, România se va dezvolta din punct de vedere economic și voi avea oportunități mai bune de carieră”. Unii s-ar întoarce chiar și fără aceste condiții. Acestea sunt mărturisirile celor mai mulți migranți. Dar ideea întoarcerii și-a pierdut în zilele noastre latura nostalgică, deoarece întoarcerea este acum posibilă în orice moment (Nedelcu 2003). Mai mult, acest „du-te-vino” a avut drept efect erodarea caracterului mitic al ideii de întoarcere, deoarece țara de origine nu mai este proiectată într-un viitor îndepărtat, nu se mai poate vorbi despre o ruptură violentă și dureroasă, contactul persistă și asigură o continuitate în relația cu spațiul de origine. În timpul unei reveniri în țară pentru concediu, migranții pot foarte simplu decide să rămână.

În comparație cu „exodul creierelor” din perioada comunistă, astăzi deplasările profesioniștilor români au un final deschis. Nu ne mai situăm într-o perspectivă teleologică în care traiectoria era cunoscută de la bun început, în zilele noastre acești profesioniști au multiple posibilități și alegerea traiectoriei le aparține.

În condițiile în care căutarea unui statut mai bun îi determină să plece, se pare că aceeași căutare ar putea să-i determine să revină.³⁹ Dacă până acum întoarcerea ar fi echivalat cu o descalificare, speranța că în România dezvoltarea economică va conduce în curând la apariția unor mai bune oportunități de carieră pare a fi principalul motiv pentru care acești migranți s-ar întoarce. Dar fie că aceste proiecte se materializează sau că vor rămâne doar la nivel de intenție, întoarcerea nu se asociază cu o intrare în sedentaritate, deoarece posibilitatea de a circula rămâne mereu prezentă. Această artă de a circula o dată dobândită, nu va mai dispărea. Va rămâne întotdeauna avantajul unei elite nomade în raport cu sedentarii, iar diploma internațională obținută în străinătate este cea care asigură posibilitatea reintrării în circulație. Știința de a circula stă la originea achiziției unei culturi globale de către persoanele antrenate în acest proces, care reprezintă „puterea elitei nomade față de sedentari”.

Mărturisirile migranților ne fac să reconsiderăm discursul anterior asupra dublei prezențe. În realitate, este vorba de mai mult decât de o dublă

prezență, deoarece ceea ce identificăm corespunde mai degrabă unor prezențe multiple. Aceste prezențe sunt create prin legăturile existente la nivelul comunităților. Membrii acestor comunități au asigurat prin deplasarea lor în cele patru colțuri ale lumii depășirea granițelor statale de către aceste comunități. Aceste comunități se întind dincolo de mai multe frontiere și contactul este elementul care asigură prezența membrilor peste tot unde se găsesc membrii din aceeași comunitate. Este vorba despre aceleași comunități pe care le-am mai descris, compuse din români, dar și din persoane de alte naționalități devenite prieteni. Prietenia favorizează circulația și dă naștere unor prezențe multiple. Contactul este esențial pentru prezență. El este suportul prezenței și elementul care o întreține. Cum a subliniat Ascher (2006), „aceste noi tipuri de relații sociale sunt probabil mai fragile, mai puțin polivalente, dar mult mai numeroase și mai schimbătoare: ele conferă mobilității un statut social nou și permit indivizilor să ducă o viață în n dimensiuni”.

Chiar dacă membrii aceleași comunități se găsesc în diferite momente din viață în locuri diferite, contactul rămâne în continuare suficient de puternic și dă naștere unor rețele care țin împreună o adevărată pânză de păianjen în interiorul căreia migranții pot circula liber. Aceste rețele au o existență proprie determinată de persoanele din care sunt alcătuite și care asigură coerența acestora. Fiecare dintre membri este indispensabil pentru funcționarea rețelei. Au devenit cu toții nodurile unei aceleiași rețele. Trebuie subliniat faptul că și rețeaua este întreținută tot prin intermediul contactului: real și virtual, cu o prevalență a contactului virtual, fiind mai ușor de stabilit, fără a subestima însă importanța celui real. În momentul în care munca permite (în week-end-uri sau în concediu) aceste persoane pleacă în vizită la prieteni din alte părți ale lumii. Dar dacă rețelele sunt construite cu ajutorul tuturor membrilor, ele conduc la rândul lor la o nouă construcție identitară. Identitatea însăși este reconstruită în interiorul acestor rețele transnaționale. Fidelitatea față de comunități și de rețele generează o trecere de la „o identitate teritorială la o identitate a rețelelor” (Badie 1995). În acest cadru asistăm la nașterea „unei identități circulatorii ” (Tarius 2001), construită pentru a servi mai bine circulației. Această identitate are o caracteristică foarte importantă: ea pune accentul pe flexibilitate, esențială în procesul de circulație, deoarece identitatea trebuie să permită și să susțină fidelități multiple (Clifford 1998). Migranții își construiesc astfel o identitate maleabilă care se descompune și se recompune neîncetat pentru a le permite să se adapteze mai bine noii lor condiții, aceea de migranți circulanți.

Contactul se află la originea prezențelor multiple. El dă naștere unui spațiu de circulație care sfidează frontierele fizice și logica statală, deoarece el ascultă mai cu seamă de o logică de alt tip și anume relațional. Circulația profesioniștilor nu se limitează doar la un spațiu cuprins între țara de destinație și cea de origine, ci înglobează teritorii mai vaste, deoarece ei pleacă acolo unde au rude sau prieteni, acolo unde îi conduce căutarea unui statut mai bun și revin sau pleacă în alte părți pentru aceleași motive. În realitate nu este vorba doar de construirea unui spațiu-pod între țara de destinație și cea de origine, ci de dezvoltarea unei pluralități de spații de circulație, fenomen ce conduce la „arhipelagizarea spațiului”.

Expansiunea relațională precede și asigură expansiunea teritorială. Mai mult, o densitate relațională mai importantă într-un anumit loc sau întâietatea unor relații față de celelalte poate determina o ierarhizare a acestor spații. În interiorul acestor spații de circulație iau naștere o pluralitate de fluxuri materiale, dar mai ales imateriale difuzate de migranți prin diferite canale, dintre care NTIC-urile joacă încă o dată cel mai important rol. În acest context, fluxurile imateriale, respectiv informațiile primite determină plecarea spre un alt loc în căutarea unor oportunități mai bune. Multiprezența le permite migranților să profite de pe urma celor mai bune oportunități de carieră indiferent unde ar putea să apară acestea.

Noul context de mobilitate și rolul statului de origine

Dacă migranții joacă un rol important în țara lor de origine prin transferurile imateriale generate, trebuie luat în considerare și faptul că ei sunt activi și în spațiul lor de destinație. Ei nu sunt supuși pasiv preluării de practici și valori ale societăților de destinație, care conduc la o redefinire a propriilor practici și valori, ci interacționează în mod activ cu aceste societăți. Migranții calificați sunt cei mai în măsură să promoveze valorile culturii românești în ansamblul spațiilor lor de circulație. Ei pot revaloriza imaginea României în străinătate acționând ca niște „ambasadori informali” (Nedelcu 2004). Statul are astfel la dispoziție cel mai bun mijloc pentru a-și extinde sfera de influență și a beneficia de pe urma acestui proces. Migranții devin pentru statul de origine un canal de propagare a puterii acestuia.

Trebuie subliniată în acest context importanța ambivalenței relației dintre migranți și stat. Pentru a încuraja efectele pozitive este esențial

ca statul să adopte politici în măsură să încurajeze transferurile facilitând contactele, și să-și fidelizeze cetățenii prin drepturile acordate cetățenilor săi care locuiesc în afara frontierelor sale fizice și politice. Pe de altă parte, statul își poate proteja cetățenii prin intermediul acordurilor interstatale pe care le încheie cu statele de destinație. Facilitându-le circulația, statul le dă acestora posibilitatea să-și extindă sfera de interacțiune și influență, ceea ce este benefic inclusiv la nivel statal. În acest context, trebuie ca statul să nu mai privească ca singure beneficii posibile întoarcerile și să considere ca sursă a puterii sale capacitatea de a-și ține cetățenii pe loc, ci să recunoască că poate avea mai multe beneficii de pe urma circulației lor. În plus, prin politicile adoptate, statul român ar putea încuraja dezvoltarea de contacte între comunitățile românești din străinătate și cele din țară, precum și dezvoltarea de contacte între aceste comunități și statul însuși. Circulația migranților nu trebuie privită ca o amenințare pentru puterea statală. Statul trebuie să reconsidere sursele puterii sale. Statul nu mai este astfel limitat la teritoriul său fizic, el este prezent peste tot unde sunt prezenți cetățenii lui. Acest fapt dă naștere unei extensii teritoriale a statului dincolo de granițele sale fizice sau politice.

Este necesar ca statul să se plaseze într-o logică de mobilitate, în condițiile în care noua provocare este aceea de a-și exercita puterea asupra acestei multitudini de fluxuri imateriale generate de dezvoltarea noilor mobilități și de a le transforma în surse ale puterii sale.

Acest capital uman mobil îi conferă statului posibilitatea de a dispune de o putere mai mare decât i-ar fi permis resursele sale locale limitate și de a-și lărgi paleta de resurse de care dispune. Migranții reprezintă pentru statul de origine o sursă de capital social, financiar, cultural și electoral (Dufoix și Diminescu 2006). Statul trebuie să gestioneze această resursă de o manieră ce vizează atât optimizarea intereselor sale cât și pe cele ale migranților. Aceștia dețin o putere de negociere a cărei principală sursă o reprezintă fidelitățile multiple. Favell (1998) subliniază că posibilitatea de a exprima fidelitățile multiple îi transformă în mod paradoxal pe migranți în jucători la limita între apartenență și non-apartenență, iar acest joc le conferă o putere specială, dându-le posibilitatea să aleagă regulile și normele cărora li se vor supune.

Dezvoltarea NTIC-urilor din ultimii ani a adus schimbări importante în viața migranților, favorizând dezvoltarea de contacte între indivizi care se găsesc peste tot în lume și care trec dincolo de frontierele fizice sau politice. Ele se află și la baza transferurilor de cunoștințe, informații

și practici în interiorul rețelelor construite pe baza acestor contacte. Dar, din această ecuație lipsește un actor: statul de origine, care trebuie să creeze condițiile favorabile dezvoltării acestor transferuri atât la nivel național cât și internațional. În consecință, pe de o parte, statul trebuie să gestioneze relația cu migranții care continuă să fie cetățenii săi, iar pe de altă parte, trebuie să încheie acorduri cu alte state.

Concluzii

Mult timp literatura de specialitate a analizat mobilitatea profesioniștilor înalt calificați în termeni de „exod al creierelor”, or studiul pe care l-am întreprins în privința profesioniștilor români în Franța ne face să reconsiderăm această viziune în favoarea circulației creierelor. Este vorba de o formă de mobilitate care s-a dezvoltat foarte mult după prăbușirea comunismului și a cărei dezvoltare va continua într-un ritm accelerat și după începutul noului mileniu marcat de adeziunea României la structurile europene. Această formă de mobilitate este practică în cazul Franței de o parte foarte tânără a populației care pleacă adesea în calitate de studenți și al cărei principal avantaj rezidă în cunoștințele deținute și în rezultatele obținute. Această formă de mobilitate nu este nouă, ea reprezintă reluarea unei practici înrădăcinate înainte de comunism și care a fost oprită brusc de acesta și transformată într-un „exod al creierelor”.

Elementul care duce la o instalare în mobilitate este mai cu seamă căutarea statutului și diploma internațională obținută ca student, în măsură să faciliteze circulația. Studenția nu este decât o etapă care precede intrarea pe piața muncii și trecerea la statutul de muncitor înalt calificat. În acest context, trebuie subliniat faptul că schimbarea și transformarea sunt elementele esențiale ale lumii actuale.

Studenții și turiștii de astăzi se pot foarte ușor transforma în muncitorii de mâine printr-o simplă schimbare de statut, la fel cum sedentarii se pot hotărî de pe o zi pe alta să intre în mobilitate, iar migranții circulanți se pot decide să se instaleze. Toți reprezintă actorii unor forme de mobilitate din ce în ce mai greu de separat și, prin urmare, de controlat. Suntem confrunțați astfel cu necesitatea lărgirii sensului noțiunilor clasice ce nu mai sunt adecvate pentru a exprima calități tot mai dificil de delimitat. Amestecul formelor și transformarea unei forme în altele par să caracterizeze tot mai mult această lume în care formele par să fi căpătat o logică proprie.

NOTE

- ¹ Vezi Open Society Foundation (2006), Diminescu (2001, 2003), Potot (2003)
- ² În 1989 erau 150.000 de cercetători în România. În 2002 numărul acestora scăzuse la 38.433. Peste 64% dintre cercetătorii români recunoscuți pe plan mondial trăiesc în afara granițelor României, dintre care 29% în SUA, 7% în Franța și 5% în Marea Britanie, Canada și Germania (Florian 2004).
- ³ B. Badie și C. Wihtol de Wenden (coord.): *Les migrations comme défi aux relations internationales*, PUF, Paris, 1994
- ⁴ E., 32 de ani, istoric de artă, din Roman : „Am un unchi la Strasbourg și un altul în SUA. Am de asemenea și rude în Germania.”
- ⁵ *Les étudiants étrangers en France: L'état des savoirs, Rapport pour L'Observatoire de la Vie Étudiante*, martie 2003
- ⁶ A., 25 de ani economist, din Ialomița : „Am plecat pentru a urma niște studii de calitate. Mi-am dorit să studiez la Sorbona. Mi se părea de asemenea că în Franța voi avea mai multe oportunități profesionale.”
- ⁷ I., 28 de ani din Piatra Neamț „Am plecat pentru că mă deranja construcția socială. În România există o discriminare a femeilor. Nu-mi plăcea nici faptul că trebuie să faci parte din anumite rețele pentru a reuși, este multă corupție. Mă deranjează și fractura existentă în societatea românească. Nu există o clasă de mijloc în România. Și toată opulența asta, cei care sunt bogați simt nevoia să o afișeze ostentativ.”
- ⁸ D., 38 de ani, economișă, Timișoara „În România este suficient pentru o femeie să atragă privirile. Femeia este văzută mai mult ca un accesoriu. Nu este necesar să aibă și alte calități.”
- ⁹ C., 28 de ani, medic din Satu-Mare : „Când m-am hotărât să plec, am început prin a-mi căuta prietenii pe care îi aveam în Franța și a reîntra în contact cu ei. Apoi am obținut o viză ca turist. O dată ajunsă în Franța, m-am înscris la o facultate și am început să-mi caut un loc de muncă.”
- ¹⁰ H., 29 de ani, politolog, din Bistrița : „Cunoșteam renumele de care se bucura Sciences Po. Este una dintre cele mai bune facultăți din lume. Foarte repede, încă din primul an de facultate, mi-am dorit să ajung la Sciences Po.”
- S., 25 de ani economist, din Roșiori : „Cunoșteam foarte bine cultura și valorile franceze. Am vrut să văd în ce măsură Franța este centrul modei și al culturii. În fond, este vorba despre țara lui Molière și a lui Rousseau. Eram un admirator al filosofiei Luminilor.”
- ¹¹ A., 32 de ani, medic din Satu Mare : „Aveam o prietenă foarte bună în Franța. Am stat mult de vorbă și m-a convins că în Franța aş avea mai multe oportunități pe plan profesional. La început am venit la ea.”
- ¹² D., 30 de ani, licențiată în geografie din Buzău „Fratele meu este în Franța și înainte de a mă instala aici, am venit să-l vizitez trei ani la rând, așa încât eram deja obișnuită cu Franța.”
- Q2I, regizor din București : „Veneam în Franța pentru o lună sau două în fiecare an, încă de când aveam doisprezece ani și simt că am crescut oarecum între cele două culturi.”

- 13 A., 24 de ani, psiholog din Baia Mare : „Mi-ar plăcea să fac cercetare în
România, dar știu că nu aş putea să o fac la nivel internațional.”
- 14 Q34B, matematician din Timișoara : „La un moment dat totul devine
obișnuință, înveți să trăiești și deci să te adaptezi.”
- 15 A., 26 de ani, economistă din Ploiești : „Când am plecat eram convinsă că mă
voi întoarce în România și voi aplica tot ce am învățat aici. Acum nu mai sunt
pregătită să mă întorc. Mi-am construit o viață aici și după șase ani și jumătate
de eforturi și sacrificii nu mai vreau să o iau de la capăt în altă parte.”
- 16 Q 115, economisă, din București : „Ca student era mai ușor. Acum la intrarea
pe piața muncii încep să apară toate problemele.”
- 17 D., 28 de ani, arhitect din Bistrița „Când am plecat din România, credeam că
în Franța voi găsi de lucru și voi câștiga suficient ca să-mi ajut familia, părinții.
Dar după ce am venit în Franța am fost dezamăgită. Mi-am dat seamă că
există o discriminare pe piața muncii și că pe patroni nu-i interesează decât
cum să te facă să muncești pe nimic aproape. Ești exploatăat.”
- 18 A., 32 de ani, medic din Satu Mare : „În Franța fac gărzi. Stau cu persoane în
vârstă, ceea ce îmi asigură o anumită bonitate financiară și mai îmi rămân
bani să trimit și la ai mei în țară. Dar nu sunt cu adevărat mulțumită pentru că
nu îmi fac meseria.”
- 19 E., 32 de ani, istoric de artă din Roman : „Când caut de lucru sunt privită tot
timpul cu suspiciune pentru că sunt străină.”
- 20 E., 32 de ani, istoric de artă, din Roman : „În Franța este foarte dificil să găsec
de lucru în domeniul meu. Fac baby-sitting. Duc o existență destul de boemă.
Deocamdată nu mă deranjează, dar când îmi voi termina studiile voi pleca
poate în SUA să încerc să-mi găsec de lucru în domeniu.”
- 21 Q. 124A, sociolog, din București : „Faptul că vin din România mi-a dăunat
mult când îmi căutam de lucru sau o locuință.”
- 22 Q.25 B, economisă, din Constanța : „Integrarea profesională este facilitată
de studii. Este un proces adesea lung și dificil. Integrarea socială este însă și
mai dificilă din cauza diferențelor de mentalități și sisteme de valori.”
- 23 Ș., 27 de ani, informatician, din București : „În timpul facultății păstram încă
contactul cu ceea ce se petrece în România. Acum mă preocupă din ce în ce
mai rar... Sunt și cetățean francez (de 8 ani în Franța).”
- 24 S., 25 de ani, economist, din Roșiori : „Mă simt integrat în societatea franceză.
Cred că sunt aproape francez. Dar faptul de a fi un străin îmi resimțu tu însuși.
Nu pot să fac glume cu tentă naționalistă, nu pot să duc o dezbatere pe teme
politice, nu aş putea niciodată să critic modelul francez. Nu sunt francez,
chiar dacă sunt integrat în societatea franceză. Nu am carte de rezident și
astfel nu am aceleași drepturi ca francezii, chiar dacă mă simt integrat.”
- 25 S., 25 de ani, economist, din București : „Integrarea a decurs normal datorită
cunoașterii unor elemente de limbă și civilizație franceză.”
- 26 D., 28 de ani, arhitectă, din Bistrița „Nu mă consider integrată și unul dintre
motive este limba. Vor exista întotdeauna subtilități de limbă pe care nu le
vom putea stăpâni indiferent cât de bine am cunoaște limba.”

- A., 25 de ani, economistă, din Ialomița : „Aici (în Franța) va exista întotdeauna bariera limbii și din această cauză relațiile profesionale vor fi mereu limitate.”
- 27 Q 35I, filolog din Onești : „Integrarea a fost naturală, mai ales datorită studiilor. Dar societatea franceză ridică ea însăși bariere psihologice față de integrarea străinilor, chiar și numai prin remarci de tipul celebrei „Vous avez un petit accent”.”
- 28 D., 30 de ani licențiată în geografie, din Buzău „Faptul de a-l fi avut alături de mine pe fratele meu m-a ajutat mult. El mi-a dat multe sfaturi și indicații, altminteri integrarea ar fi fost mai dificilă.”
- Q 33I, științe politice, din Prahova : „Integrarea mi-a fost facilitată de rudele pe care le aveam deja aici și de colegii de facultate.”
- 29 Q 54B, filolog, București : „La început mi-a fost greu pentru că nu cunoșteam limba, dar colegii francezi m-au ajutat mult și m-au primit foarte bine. Nu mă simt complet integrată, dar nu mă simt nici total străină.”
- Q 23B, fizician, din București : „Laboratorul în care îmi fac teza m-a susținut mult și m-a ajutat atât pe plan profesional cât și personal. M-am împrietenit atât cu francezi, cât și cu români.”
- 30 C., 29 de ani, informatician, din Galați : „Mă simt integrat în societatea franceză. Am prieteni în toate țările din jur, foști colegi de facultate. Ținem tot timpul legătura pe Internet și ne vedem din când în când. Fie mă duc eu la ei, fie când vin ei în Franța.”
- S., 28 ani, din București: „Aș putea spune că m-am integrat în societate, deși nu am foarte multe raporturi cu francezii. Lucrez pentru o mare companie americană. Mă înțeleg foarte bine cu colegii mei și cu șeful meu care este american. Vorbim mult în engleză. De altfel, mi-a luat mult timp până să învăț franceza. Când am venit nu vorbeam mai deloc. Apoi, mai am și prieteni români.”
- 31 I., 29 de ani, jurist, din Bistrița: „În România m-am format ca persoană, acolo mi-am desăvârșit educația și am urmat două facultăți. Sunt și un produs al sistemului de învățământ românesc care m-a ajutat să mă descurc în Franța. După ce voi câștiga o anumită notorietate mă voi întoarce în România, pentru că este de datoria mea să-i învăț și pe alții ceea ce am învățat eu.”
- 32 Q53B, istoric din Vatra Dornei „Chiar dacă procesul de integrare a ajuns aproape de sfârșit, nu trebuie să ne amăgim și să credem că integrarea este același lucru cu asimilarea pentru că originile noastre nu sunt aici.”
- 33 D., 30 de ani, licențiată în geografie, din Buzău : „Comunicarea nu mai este aceeași. Părinții mei îmi ascund tot timpul ceva. De exemplu, nu-mi spun dacă sunt bolnavi. O simt în vocea lor. Nici eu, la rândul meu, nu le spun dacă mă simt rău. Ca să nu-i îngrijorez. Că nu are nici un rost. Oricum ei nu pot face nimic de la distanță.”
- 34 A., 26 de ani, economistă, din Gura Humorului : „Soțul meu și cu mine mergem în România de câteva ori pe an. Ne ducem mai întâi la părinții lui, apoi mergem la ai mei și de data aceasta vom merge și la Cluj, unde mi-am făcut studiile și mai am încă prieteni.”

- 35 S., 29 de ani, informatician, din București : „După ce am terminat Politehnica la București, aveam mai multe variante : fie să plec în Canada unde aveam un unchi și să fac un doctorat acolo, fie să vin în Franța și să lucrez aici la o firmă americană, fie să rămân în România și să predau la facultate. Am ales să vin în Franța, pentru ca în România aș fi câștigat prea puțin și ar fi însemnat să depind încă financiar de ai mei, iar Canada era prea departe. N-am vrut să mă îndepărtez așa de tare de familia mea.”
Q., 47B, arhitectă, din București: „Am plecat cu familia în 1999 în Canada, dar era prea departe. Am venit în Franța în 2003 ca să ne apropiem de România.”
- 36 Părinții lui A., București : „În primul an, nu avea încă Internet și vorbeam mai mult la telefon, o dată pe săptămână, cam o oră și jumătate, două ore. Ne povestea tot ce se mai întâmplase în cursul săptămânii. Apoi am început să vorbim pe Internet. Vorbim foarte bine pe Skype. Avem și webcam și microfon. Cu el (fiul care este în Canada) vorbim mai des, vorbim chiar și în cursul zilei. Cu ea vorbim mai rar acum, din cauza serviciului. Ne mai și ducem în vizită, din când în când, uite, de exemplu, acum în iulie, mai ales ca s-au mai ieftinit zborurile. Ne e dor de ea, dar important este să fie fericită.”
Părinții lui R., București : „Vorbim pe Internet în fiecare zi. Vorbim și la telefon. Acum ceva mai rar, dar când dă telefon, câteodată vorbește așa de mult și uită cât costă. În primul an nu prea știam să umblu cu Messenger, dar am învățat la serviciu. Între timp ne-am luat și acasă un calculator mai performant și acum vorbim pe Messenger cu microfon. Cu cealaltă fată iarăși vorbim zilnic pe Messenger că are Internet la ea la serviciu și vorbește de acolo. Și ne și ducem la ele. (...) Acum că mi-au mărit salariul (tatăl) și că nici avionul nu mai este așa de scump ne putem permite. Și până la urmă îmi convine și mie să mă plimb când în Franța, când în Germania. Și apoi vin și ele aici. Mai cu seamă R.”
- 37 O., 28 ani, lingvist, din Bihor : „Când am plecat eram convins că mă voi întoarce după terminarea studiilor. Acum nimic nu mai este sigur. Este posibil să mă răzgândesc și să nu mă mai întorc.”
- 38 A., 26 ani, economistă, Târgoviște : „Poate ca voi pleca în altă parte, poate în Anglia la fratele lui V. (prietenui ei) sau în Italia sau poate am să mă întorc în România. Nu știu încă. Totul depinde de condiții, de evoluția mea pe plan profesional, de evoluția societății românești.”
- 39 A., 25 de ani, economist, din Ialomița : „În câțiva ani România se va dezvolta : vor exista mai multe oportunități de carieră acolo. În Franța, din cauza culturii firmei, este greu ca străin să înaintezi din punct de vedere ierarhic, să ajungi să deții o funcție cât de cât importantă. Nu poți să faci carieră în Franța dacă ești străin.”

BIBLIOGRAFIE

- ADAMS, W. *The brain drain*, New York: Macmillan, 1968
- ANWAR, M. *The Myth of Return*, London, Heineman, 1979
- ASCHER, F. *L'individu mobile dans une société hypermoderne*, în KAPLAN, D. și LAFONT, H. (coord.), *Mobilités.net*, L.G.D.J, Paris, 2006
- BADIE, B. *La fin des territoires. Essai sur le désordre international et sur l'utilité sociale du respect*, Paris, Fayard, 1995
- BADIE, B. și WIHTOL DE WENDEN, C. (coord.), *Le défi migratoire: questions de relations internationales*, Presses de Sciences Politiques, Paris, 1994
- BEINE, M. DOCQUIER, F., RAPOPORT, H. Brain Drain and LDCs' Growth: Winners and Losers, IZA Bonn Discussion Paper No 819, July 2003
- BEINE, M., DOCQUIER, F., RAPOPORT, H. Brain Drain and Economic Growth: Theory and Evidence, *Journal of Development Economics*, 64, 1, 2001
- BERRY, A. R., SOLIGO, R. „Some welfare aspects of international migration”, *Journal of Political Economy*, 77, 5, 1969
- BHAGWATI, J. N. *The brain drain and taxation: theory and empirical analysis*, New York: North Holland. 1976
- BHAGWATI, J., DELLAFAR, W. „The brain drain and income taxation”, *World Development*, 1, 1-2 1973
- BHAGWATI, J. N., HAMADA, K. „The brain drain, international integration of markets for professionals and unemployment”, *Journal of Development Economics* 1, 1974
- BHAGWATI, J. N., RODRIGUEZ, C. „Welfare theoretical analyses of the brain drain”, *Journal of Development Economics*, 2, 1975
- CLIFFORD, J. 'Mixed feelings,' în *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation*, P. CHEAH et B. ROBBINS (coord.), Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998, p. 362-70
- CASTELLS, M. *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell, 1996
- DĂIANU, D. „Une interprétation économique de la tension : expliquer les chocs dans les économies post-communistes”, *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*, vol. 28, no. 1, mars, 1997
- DIMINESCU, D. „Le migrant connecté. Pour un manifeste épistémologique”, *Migrations Société*, vol. 17, no. 102, 2005
- DIMINESCU, D. (coord.) *Visibles mais peu nombreux... Les circulations migratoires roumaines*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris 2003
- DIMINESCU, D., „Les migrations à l'âge des nouvelles technologies”, *Hommes & Migrations* 1240, 2002
- DIMINESCU, D. „L'installation dans la mobilité : les savoirs-faire migratoires des Roumains”, *Migrations Société*, mars-avril 2001
- DOCQUIER F., LOHEST, O., MARFOUK, A. „Union européenne et migrations internationales : L'UE15 contribue-t-elle à l'exode des travailleurs qualifiés ?”, *Revue Economique* 56(6), 2006, 1301-1330

- DOCQUIER, F., MARFOUK A., *International migration by educational attainment (1990-2000): Release 1.1*, Policy Report DP, World Bank 2005
- DUFOIX, S. și DIMINESCU, D. „Science de l’absence et science de la double présence”, la Colocviul „Actualité de la pensée d’Abdelmalek Sayad”, Paris, 15-16 iunie 2006
- DUMONT, J-C, LEMAITRE, G. „Beyond the Headlines. New Evidence on the Brain Drain”, *Revue Economique*, vol. 56, no.6, novembre 2005
- FAIST, Th. „Transnationalization in international migration: Implications for the study of citizenship and culture”, Oxford: *ESRC Transnational Communities Programme Working Paper WPTC-99-14* 1999
- FAVELL, A., „To belong or not to belong: the postnational question”, in A. FAVELL și A.GEDDES (coord.), *The Politics of Belonging: Migrants and Minorities in Contemporary Europe*, Aldershot, Ashgate 1998
- FIBBI, R., MEYER, J.-B., „Le lien plus que l’essence”, *Autrepart*, 22, 2002
- FLORIAN, R. „Migrația cercetătorilor români. Situația actuală, cauze, soluții.” (La migration des chercheurs roumains. La situation actuelle, les causes et les solutions), *Ad Astra* 3 (2), www.ad-astra.ro 2004
- GHEORGHIU, M. D. „La mobilité universitaire internationale, la formation et la reconversions des élites des pays ex-socialistes”, în *Formation des élites et culture transnationale*, Moscou 1996
- IORGA, N. *Locul românilor în istoria universală (La place des Roumains dans l’histoire universelle)*, Ed. Didactică și pedagogică, București 1985
- KACZMARCZYK, P. și OKOLSKI, M. „International Migration in Central and Eastern Europe - Current and Future Trends”, United Nations Expert Group Meeting on International Migration and Development, New York, 6-8 July 2005
- LEVITT, P. *The Transnational Villagers*, Berkley, University of California Press 2001
- MC CULLOCK, R., YELLEN, J. „Consequences of a tax on the brain drain for unemployment and income inequality in Less Developed Countries”, *Journal of Development Economics*, 2 1975
- MC CULLOCK, R., YELLEN, J. „Factor mobility, regional development and the distribution of income”, *Journal of Political Economy*, 85, 1 1977
- MEYER, J-B, HERNANDEZ, V. „Les diasporas scientifiques et techniques : état de lieu”, în NEDELCO, Mihaela (coord.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L’Harmattan, Paris 2004
- MEYER, J. „Network approach versus the brain drain: Lessons from the diaspora”, *International Migration Review* 39 (5) 2001
- MICHALON, B. „De la politique des *Aussiedler* à la circulation. Diversification des pratiques migratoires des Saxons de Transylvanie”, în DIMINESCU, D. (coord.) *Visibles mais peu nombreux... Les circulations migratoires roumaines*, Editions de la Maison des Sciences de l’Homme, Pais, 2003
- MIYAGIWA, K. „Scale economies in education and the brain drain problem”, *International Economic Review*, 32, 3 1991

- MOROKVASIC, M. „Ouvertures des frontières à l’Est et nouveaux flux”, *Cahiers français*, 307, Martie-Aprilie 2002
- MOULINIER, P. „Les étudiants étrangers à Paris au XIXe siècle : origines géographiques et cursus scolaires”, *L’Étudiant étranger*. Préactes de la journée d’études du 8 février, *Actes de l’histoire de l’immigration*, <http://barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/articles/preprints/moulinier.html> 2002
- MOUNTFORD, A. „Can a brain drain be good for growth in the source economy?”, *Journal of Development Economics*, 53 1997
- NEDELCO, M. (eds.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L’Harmattan, Paris 2004
- NEDELCO, M. „Les technologies d’information et de communication : support de l’émergence d’une diaspora roumaine ?”, *Balkanologie* VII (1), iunie, 2003 p.43-63
- NEDELCO, M. „L’utilisation d’un espace virtuel par une communauté des immigrés : vers une nouvelle forme d’organisation diasporique ?”, *Autrepart*, 22, 2002
- NEDELCO, M. „Les migrations internationales des professionnels roumains hautement qualifiés”, *Ad Astra* 1 (1) 2001
- NEDELCO, M. „L’instrumentalisation des espaces virtuelles. Des nouvelles stratégies de reproduction et reconversion des capitaux dans la migration”, *Sociologie românească*, 2, 2000
- NYE, J. S. *Soft power. The means to success in world politics*, Cambridge MA, Perseus Books 2004
- OKOLSKI, M. „The transformation of spatial mobility and new forms of international population movement: Incomplete migration în Central and Eastern Europe”, în J.W. Dacyl, *Challenges of cultural diversity in Europe*, CEIFO, Stockholm, 2001, p. 57-109
- PASTRE, H. „Les étudiants roumains à Paris dans l’entre-deux-guerres et après 1989. Perspectives comparatives”, în DIMINESCU, D. (coord.) *Visibles mais peu nombreux... Les circulations migratoires roumaines*, Editions de la Maison des Sciences de l’Homme, Paris 2003
- POTOT, S. *Circulation et réseaux de migrants roumains : une contribution à l’étude des nouvelles mobilités en Europe*, teză de doctorat, Université de Nice, Sophia Antipolis 2003
- RADU, D. „Human Capital Content and Selectivity of Romanian Emigration”, Luxembourg Income Study, document de travail nr. 365, 2003
- RAUCH, J. E. „Diasporas and Development: Theory, Evidence, and Programmatic Implications”, Department of Economics, University of California at San Diego 2003
- RAUCH, J. E. _i TRINDALE, V. „Ethnic Chinese networks in international trade”, *Review of Economics and Statistics*, 84, 1, 2002, p. 116-130
- RODRIGUEZ, C. „Brain drain and economic growth: A dynamic model”, *Journal of Development Economics*, 2, 3, 1975 p. 223-48

- SAXENIAN, A. *Silicon Valley's New Immigrant Entrepreneurs* San Francisco, CA: Public Policy Institute of California, 1999
- SAYAD, A. *La double absence : Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*, Ed. du Seuil, Paris 1999
- SAYAD, A., „Le retour, élément constitutif de la condition de l'immigré”, *Migrations Société*, mai-juin 1998
- SIMMEL, G. *Simmel on Culture* Eds D Frisby, M Featherstone (Sage, London), 1997
- SMITH, M. P. și FAVELL, A. (coord.) *The Human Face of Global Mobility*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers 2006
- STARK, O., WANG, Y. Inducing human capital formation: migration as a substitute for subsidies, *Journal Public Economics*, 86(1): 29-46, 2002
- STARK, O., HELMENSTEIN, Ch., PRSKAWETZ, A. „Human capital depletion, human capital formation, and migration: A blessing or a 'curse'?", *Economics Letters*, 60, 3, 1998
- STARK, O., HELMENSTEIN, Ch., PRSKAWETZ, A. „A brain gain with a brain drain”, *Economics Letters*, 55, p. 227-34, 1997
- STRAUBHAAR, Th. *International Mobility of the Highly Skilled: Brain Gain, Brain Drain or Brain Exchange*, document de travail, HWWA 2000
- TARRIUS, A., „Nouvelles circulations transnationales des migrants dans l'espace Schengen : La mise à l'épreuve des logiques intégratives des frontières politiques”, *Cahiers de la sécurité intérieure*, (04)/6, 2003
- TARRIUS, A. „Au-delà des États-nations : Des sociétés de migrants”, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 17, Numéro 2, 2001
- TARRIUS A. (coord.), *Les nouveaux cosmopolitismes : mobilités, identités, territoires*, Ed. de l'Aube, 2000
- TARRIUS, A. „Territoires circulatoires et espaces urbains”, *Annales de la Recherche Urbaine*, 59-60, 1993
- TARRIUS, A. „Circulation des élites professionnelles et intégration européenne”, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 8, Nr. 2, 1992
- VAN HEAR, N. *New Diasporas: the Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*, Seattle: University of Washington Press 1998
- VERTOVEC, S. „Transnational Networks and Skilled Labour Migration”, conference: Ladenburger Diskurs "Migration" Gottlieb Daimler und Karl Benz-Stiftung, Ladenburg, 14-15 Feb. 2002
- VERTOVEC, S. „Conceiving and Researching Transnationalism”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, Nr. 2, 1999
- VERTOVEC, S. și COHEN, R. *Migration and Transnationalism*, Aldershot, Edward Elgar, 1999
- WICKRAMASEKARA, P. „Les options politiques en réponse a la migration des compétences : Rétention, retour et circulation”, în NEDELUCU, M. (coord.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L'Harmattan, Paris, 2004

Rapoarte

- COMMISSARIAT GENERAL DU PLAN *Etudiants et chercheurs à l'horizon 2020 : Enjeux de la mobilité internationale et de l'attractivité de la France*, 2005
- CONSEIL ECONOMIQUE ET SOCIAL *Comparaison internationale des politiques d'accueil des étudiants étrangers : Quelles finalités ? Quels moyens ?*, 2005
- CONSEIL ECONOMIQUE ET SOCIAL *L'Insertion des Jeunes d'Origine Etrangère*, 2002
- COULON Alain, PAIVANDI Saeed *Les étudiants étrangers en France: l'état des savoirs*, Rapport pour L'Observatoire de la Vie Étudiante, martie 2003
- EDU FRANCE *Dossier de l'enseignement supérieur: Roumanie*, www.edufrance.net, Noiembrie 2005
- FONDS EUROPÉEN POUR LA LIBERTÉ DE L'EXPRESSION, *La communauté roumaine en France*, 2003
- OCDE *Perspectives des migrations internationales*, Paris, OCDE 2006
- OCDE *Tendances des migrations internationales*, Paris, OCDE, 2004
- Open Society Foundation *Locuirea temporară în străinătate. Migrația economică a românilor 1990-2006*, 2006
- Open Society Foundation *România urbană*, 2005
- Raport național asupra egalității de șanse între bărbați și femei*, București 2002
- TEISSIER Claire, THEULIÈRE Maël și TOMASINI Magda, *Les étudiants étrangers en France*, Les Dossiers, n°153, MEN – Direction de l'évaluation et de la prospective, iunie 2004
- UNESCO *Annuaire statistique de l'UNESCO*. Paris, UNESCO, 1999

LA CIRCULATION DES PROFESSIONNELS ROUMAINS HAUTEMENT QUALIFIES DANS L'ESPACE EUROPEEN ET SES CONSEQUENCES POUR L'ETAT ROUMAIN – UNE APPLICATION AU CAS DES PROFESSIONNELS ROUMAINS HAUTEMENT QUALIFIES EN FRANCE –

L'évolution des mobilités en Europe de l'Est avant et après le communisme

Pendant à peu près un demi-siècle, l'espace est-européen est resté fermé à toute libre circulation des personnes. Derrière le rideau de fer, les populations concernées par l'interdiction de circuler rêvaient à l'Ouest, un espace qu'elles associaient avec des valeurs interdites par le communisme dont surtout la liberté et la prospérité. Les seuls types de mobilité externe permis pendant cette période étaient les migrations ethniques et des migrations de travail vers les autres pays du COMECON et certains pays à orientation socialiste. Néanmoins, un nombre limité d'autres personnes sont arrivées à s'enfuir à l'Ouest. Elles étaient conscientes que toute communication avec ceux restés au pays devenait à partir de ce moment-là pratiquement impossible, les liens étaient coupés pour toujours, le départ était irréversible. Le coût psychologique était très élevé car il fallait oublier tout ce qu'on avait laissé derrière soi. Le passé, le présent et le futur étaient ainsi clairement délimités et tracés. Le seul choix que l'on pouvait faire : se construire une vie dans l'espace d'accueil sans jamais regarder en arrière ou penser aux conséquences pour la famille et les amis de pays d'origine. Telle est l'histoire des migrations roumaines pendant la période communiste.

Une partie très importante des personnes qui sont arrivées à quitter le pays pendant cette période était qualifiée. La « fuite des cerveaux » était

ainsi déjà manifeste pendant le communisme quand on pouvait parler de fuite même au sens littéral du terme. Au sens figuratif, l'aspect de « fuite » était donné par la rupture des liens avec le pays d'origine et par l'irréversibilité du départ. Suite aux accords conclus avec Israël, la Hongrie, l'Allemagne et les Etats-Unis, on estime que 300.000 personnes ont quitté la Roumanie de façon permanente pendant les années 80. Un cinquième des migrants qui sont partis vers les Etats-Unis étaient hautement qualifiés. Mais, le Ministère de l'Intérieur Roumain a enregistré pendant cette décennie également des flux des migrants qualifiés vers la France, le Canada et l'Australie (Nedelcu 2003). L'ampleur de ce phénomène a inquiété les autorités roumaines de façon telle que celles-ci ont adopté une loi en 1983 qui prévoyait que les candidats à l'émigration devaient rembourser en devises le coût de leurs diplômes (Gheorghiu 1996).

La chute du régime qui avait imposé une division artificielle pour une période tellement longue de ce qui était de facto un seul et même continent, a apporté entre autres la possibilité de libre circulation. Les barrières jusqu'alors présentes se sont effondrées et les frontières étaient enfin ouvertes. Cette ouverture signifiait en réalité deux choses : d'un côté la possibilité des citoyens de ces pays de circuler librement et, de l'autre côté la disponibilité de ces pays d'accueillir des étrangers. Un nouvel espace de circulation ouvrait ses portes. Mais cette possibilité théorique a mis longtemps à devenir effective, car à la grande désillusion des est-européens, les pays ouest-européens ont décidé de se protéger face à ce qu'ils percevaient comme la menace de « l'invasion des pauvres de l'Est ». Ce n'est qu'en janvier 2002 que les Roumains ont pu circuler librement, sans visa, dans l'espace Schengen, étant les derniers des est-européens à obtenir ce droit. L'ouverture tellement attendue d'un système s'est ainsi accompagnée de la fermeture de l'autre.

L'effondrement du communisme a également engendré l'émergence de nouvelles formes de mobilité dans les pays est-européens. Certaines de ces formes obéissent à une logique qui peut sembler novatrice à l'Ouest, mais qui ne représente en fait que la reproduction à une échelle élargie des pratiques déjà existantes dans l'Est communiste. Les phénomènes de type demandes d'asile connaissent pendant cette période une amplification, tandis que d'autres formes de mobilité se développent ou se transforment sous l'effet de ce que P. Kaczmarczyk et M. Okolski (2005) qualifiaient d'une « transition dans les comportements migratoires » : le tourisme qui cache en fait un « commerce de valise », les mouvements ethniques ainsi qu'un système de travail circulaire ou pendulaire. Autant

de flux qui relèvent d'une logique nouvelle de sorte qu'ils ne peuvent plus être qualifiés de migration, mais plutôt de « mobilité » (Morokvasic 2002).

Dans ce contexte « la fuite des cerveaux » des pays de l'Est représente seulement une de ces nouvelles formes de mobilité. Il faut souligner que par le phénomène de « fuite des cerveaux », on entend l'émigration permanente ou de longue durée des personnes qualifiées auxquelles leur propre société a consacré un investissement considérable en éducation (Wickramasekara 2004). En réalité, il y a une différence très importante entre « la fuite des cerveaux » à laquelle ces pays étaient confrontés pendant le communisme et cette nouvelle forme de mobilité qui surgit et se développe pendant la période post-communiste, car « la fuite » n'est plus vraiment une fuite, le départ n'est plus irréversible et l'on n'est plus obligé de rompre les liens avec son pays d'origine, de ce fait le terme de « fuite des cerveaux » ne semble plus approprié.

Comme le reste des pays est-européens, la Roumanie a été confrontée elle aussi au développement de nouvelles formes de mobilité. Au début des années 90 les migrations ethniques vers l'Allemagne, la Hongrie et Israël ont été sans doute la forme la plus importante. Toujours pendant ces années, un effectif important de réfugiés politiques s'est dirigé vers l'Ouest en alimentant la peur d'une invasion des pays occidentaux par des Roumains. Au milieu des années 90, ces flux se stabilisent et perdent en importance et d'autres flux viennent les remplacer, dont les plus visibles ont été jusqu'alors les migrations en quête du travail¹.

L'essor de ces types de migrations a été déterminé principalement par l'évolution sur le plan économique et social de la Roumanie. L'effondrement de l'économie qui a touché tous les pays ex-communistes pendant la période de transition a été d'autant plus violent dans le cas roumain que la Roumanie était parmi les PECO le pays qui s'est confronté aux conditions de départ les plus adverses. A la différence d'autres PECO, la Roumanie n'avait pas fait de réformes pendant la période communiste qui auraient pu faciliter le passage à une économie de marché, comme l'avaient fait la Hongrie ou la Tchécoslovaquie, et ne disposait pas d'une classe politique libérale susceptible de prendre le pouvoir et de mettre en place les réformes nécessaires, comme c'était le cas de la Pologne. La nécessité de réallouer les ressources et « la tension » (Dăianu 1997) induite dans le système étaient d'autant plus importantes que l'économie roumaine avait été confrontée pendant les années 90 à une période de « restalinisation » (C. Munteanu) marquée par l'effort de couvrir la dette

externe, ce qui avait imposé des privations très sévères à tous les citoyens roumains et avait asséché les ressources du pays. L'adoption d'une stratégie graduelle pendant la période de transition, associée au maintien d'un contrôle strict de la part de l'Etat sur l'ensemble de l'économie, a conduit à une mauvaise allocation des ressources et à la perpétuation des comportements clientélistes. La période de transition a débuté par un écrasement du processus de production et par un effondrement des activités liées à la R&D. Dans ce contexte, le chômage a fortement augmenté tant dans les rangs des peu qualifiés que parmi les personnes hautement qualifiées. De plus, l'inflation ouverte a érodé le pouvoir d'achat et a conduit à l'appauvrissement de la population. Le processus de sous-développement qui s'est enclenché dans les pays ex-communistes a eu comme résultat la chute de l'ensemble des indices du développement humain, ce qui signalait une forte détérioration des conditions de vie.

Si, à partir du milieu des années 90, il y a eu une reprise très lente de la production, l'effondrement des activités de R&D en revanche ne s'est pas arrêté². Pour les personnes hautement qualifiées il n'y avait qu'un seul choix : rester et accepter un déclassement important ou partir ailleurs en quête de meilleures opportunités. Dans ces conditions, la mobilité apparaît comme une solution face aux adversités présentes dans l'économie d'origine.

Surgissent pendant ces années, au début surtout comme réponse à cette situation, des formes de mobilité des travailleurs roumains hautement qualifiés, de même que des peu qualifiés. En réalité les mobilités de ces deux types de travailleurs, qui diffèrent entre eux par le niveau de qualification, se sont développées parallèlement et même si, du moins à première vue, les travailleurs qualifiés auraient dû être favorisés du fait de leur niveau de qualification, leur insertion sur le marché du travail européen s'est avérée assez difficile, ce marché étant fortement protégé.

Tandis que la mobilité des sans-papiers, des prostituées et des handicapés a été très souvent mise en avant par les autorités européennes, lui assurant ainsi une visibilité presque ostentatoire, celle des professionnels roumains hautement qualifiés a représenté ce que l'on pourrait appeler « la face cachée » de la mobilité des Roumains pendant la période post-communiste. Dans ce contexte, un des objectifs de cette étude est de faire sortir de l'ombre cette forme de mobilité afin qu'elle reçoive l'intérêt et l'importance mérités.

La migration hautement qualifiée dans la littérature de spécialité

L'intérêt pour la fuite des cerveaux date des années 1960, mais les études menées pendant cette période sont plutôt descriptives et cherchent à évaluer surtout l'importance de la fuite des cerveaux sans vraiment s'attacher au développement d'une théorie positive sur ce phénomène (Grubel et Scott 1966, Adams, 1968, Berry et Soligo 1969). Ces études estiment que l'effet total de la fuite des cerveaux est négligeable, du fait que les externalités négatives générées pourraient être compensées par les ressources que les migrants quittent à leur départ (Grubel et Scott 1966) ou par les transferts de fonds du pays d'accueil vers celui d'origine (Berry et Soligo 1969).

Les années 70 ont été marquées par le développement d'autres études sur la fuite des cerveaux, dont notamment celles de Bhagwati et Hamada 1974, Hamada et Bhagwati 1975, Bhagwati et Rodriguez 1975, Rodriguez 1975, McCullen et Yellen 1977. Ces études mettent en évidence les conséquences négatives de la fuite des cerveaux pour le pays d'origine. Selon ces études, la fuite des cerveaux renforce les inégalités au niveau mondial en déterminant l'enrichissement des pays riches au détriment des pays pauvres. Afin de compenser ces aspects négatifs, Bhagwati et Dellafar 1973, McCullen et Yellen 1974 et Bhagwati 1975 proposent l'adoption d'une taxe appelée dans la littérature de spécialité 'la taxe Bhagwati', « la taxe sur les cerveaux » qui serait appliquée sur les gains des émigrés et redistribuée dans le pays d'origine. Selon ces études, l'effort fait pour l'éducation de ces émigrés par le gouvernement du pays d'origine ne pourrait être compensé que par les revenus issus de la taxe. L'adoption d'une taxe sur les cerveaux et la redistribution semblent d'autant plus appropriées que le coût de leur éducation avait été assuré par le budget public qui lui-même est composé de l'ensemble des taxes collectées auprès des citoyens, d'où le fort caractère d'externalité négative de la fuite des cerveaux. Pendant les années 1980, ces approches sont restées dominantes dans des études comme celles développées par Bhagwati 1982 ou Bhagwati et Wilson 1989.

Cette vision sur la fuite des cerveaux qui est censée représenter l'approche traditionnelle sur ce phénomène a été reprise pendant les années 1990 dans le contexte du développement des théories sur la croissance endogène qui donne une importance tout à fait particulière au capital humain (Miyagiwa 1991, Haque et Kim 1995, Reichlin et

Rustichini 1998 et Wong et Yip 1999). Ces études mettent en avant l'importance du capital humain dans l'obtention de rendements d'échelle croissants qui sont en mesure de générer la croissance économique. Les rendements d'échelle croissants ont une dynamique cumulative et l'existence du capital humain hautement qualifié dans un endroit détermine une accumulation du capital hautement qualifié dans cet endroit précis. Les externalités générées par l'accumulation du capital humain et par celle des idées ou des connaissances restent localisées, donnant lieu à un phénomène de « verrouillage » (lock-in). Dans ce contexte, la fuite des cerveaux apparaît comme un phénomène fortement négatif qui renforce les inégalités entre les pays et réduit les chances de rattrapage économique des pays pauvres.

Une autre approche sur la fuite des cerveaux a commencé à se développer à partir du milieu des années 90. Les modèles développés dans le cadre de cette approche mettent en avant des possibles conséquences positives de la fuite des cerveaux pour le pays d'origine. Selon la littérature existante, il y a plusieurs canaux par lesquels ces effets positifs pourraient être transmis à l'économie.

Le premier type de mécanismes est déclenché par la possibilité du retour qui, dans l'hypothèse d'une information imparfaite sur le niveau de qualification, peut engendrer des effets positifs (Stark, Helmerstein et Prskawetz 1997), car, en embauchant, les entreprises vont considérer comme une indication du niveau de qualification les études suivies, ce qui va inciter les migrants qui ont fait des études à l'étranger à rentrer au pays. D'autres études (Dos Santos et Postel-Vinay 2003) considèrent que le retour s'associe à des transferts technologiques importants qui engendrent des effets évidemment positifs pour le pays d'origine.

Un deuxième mécanisme repose sur l'hypothèse de l'incertitude de la migration. Vu que les travailleurs qualifiés ont plus de chances de quitter le pays, toutes les personnes vont être incitées à acquérir un niveau d'éducation plus élevé, mais seulement une partie de ces personnes arrivera à quitter le pays. La fuite des cerveaux génère ainsi une externalité positive. Ces mécanismes ont été développés par Mountford (1997), Stark, Helmerstein et Prskawetz (1998), Reichling (2001), Beine, Docquier et Rapoport (2001). Ce type d'études part de l'hypothèse que dans l'économie d'origine, il n'y a pas d'incitations à poursuivre des études et dans ce cas, l'émigration serait en mesure de déterminer l'apparition des bonnes incitations. Mais pour que les effets sur l'économie d'origine soient positifs, les effectifs de travailleurs hautement qualifiés quittant le pays

ne doivent pas dépasser un certain seuil. Au-delà de ce seuil optimal, les effets deviennent négatifs (Beine, Docquier et Rapoport 2001, 2003).

Un autre type d'études met l'accent sur « les effets de rétroaction » (Lowell et Findlay 2003) de type envoi d'argent, effet diaspora ou transferts technologiques sans retour d'émigrés. Les envois d'argent pourraient jouer un rôle très important dans l'entraînement de la croissance économique du pays d'origine. Mais les études portant sur les envois d'argent ont abouti à des résultats assez mitigés. Selon certaines études, l'argent ainsi envoyé est dépensé plutôt pour la consommation immédiate (Sander 2003) et, de ce fait, pourrait générer une pression inflationniste dans l'économie d'origine. En revanche, une étude de Taylor et Alderman (1995) trouve un effet multiplicateur de l'argent envoyé par les migrants sur le PNB. Un inconvénient majeur de ce type d'études est qu'il ne fait généralement pas une distinction entre les différents groupes d'émigrés selon leur niveau d'études. Les travailleurs hautement qualifiés ont des gains plus importants que ceux peu qualifiés, ce qui leur confère la possibilité d'envoyer un montant plus important d'argent, mais en même temps, il semble que la propension à envoyer d'argent est moindre dans le cas de travailleurs hautement qualifiés par rapport à ceux peu qualifiés. Chaque année d'éducation supplémentaire réduit selon une étude de Lowell et De La Garza (2000) la propension à envoyer de l'argent de 7%.

D'autres études sont centrées sur le rôle de la diaspora et montrent que des effets très importants pour le pays d'origine pourraient être générés par la diaspora. Ainsi, les membres de la diaspora sont les mieux placés pour effectuer des investissements dans leurs pays d'origine. Les investissements faits par les immigrés indiens qui travaillent dans la Silicon Valley ont eu une forte influence positive sur leur pays d'origine (Saxenian 1999).

Selon des recherches récentes, les réseaux d'immigrés influencent les flux de commerce par leur demande de produits du pays d'origine, mais également par leur rôle dans la réduction des coûts de transaction (Rauch et Trinidad 2002, Rauch 2003). Ainsi, les réseaux fournissent des informations sur le milieu d'affaires du pays d'origine qui s'avèrent très importantes afin de réduire ces coûts. Head et Ries (1998) montrent, à leur tour, que l'influence des immigrés sur les flux de commerce augmente en fonction du niveau de qualification.

Lucas (2004) considère que les réseaux transnationaux représentent les mécanismes les plus importants dont la diaspora dispose. Il démontre que la densité du réseau, ainsi que la fréquence et la qualité des relations

établies entre les membres, sont très importantes dans l'émergence des transferts des connaissances et des pratiques d'affaires. Il met en évidence l'influence du niveau d'éducation des personnes faisant partie des réseaux sur le type de relations établies ainsi que sur les résultats obtenus. Son étude montre également que les diasporas favorisent le développement des flux de commerce.

Mais les réseaux de diasporas peuvent générer encore d'autres conséquences positives pour le pays d'origine. Par exemple, Meyer (2001) souligne l'importance des transferts de connaissances engendrés par les réseaux transnationaux dans le développement d'un climat bénéfique aux investissements et à la création d'emploi dans l'économie d'origine.

La mobilité des professionnels roumains hautement qualifiés pendant la transition

La fuite des cerveaux, surtout parmi les jeunes, est un phénomène qui a gagné en importance au cours des dernières années en Roumanie. Conformément au rapport SOPEMI (2006), de 13 000 émigrants roumains permanents au niveau de l'année 2004, la plupart étaient des personnes qualifiées, 50% de ces personnes ayant un diplôme d'études secondaires, tandis que 13% étaient diplômées du tertiaire. Dans les rangs des émigrés au Canada et aux Etats-Unis, on estime que plus de la moyenne ont un diplôme de niveau tertiaire. Toujours, on constate que les flux sortants de Roumanie sont dominés par les femmes, qui représentent à peu près 2/3 du total des flux. La part des femmes dans les flux migratoires sortants de Roumanie a connu une augmentation constante à partir de l'année 1992. Si, en 1992, la part des femmes dans les flux sortants était de 51,63%, en 2005 elle avait atteint 62,42% (INS 2006). On remarque également qu'au niveau de l'année 2006, il y avait une différence importante entre les choix de destination des hommes et des femmes. Tandis que les principaux pays de destination étaient les mêmes dans le cas des hommes et des femmes, leur hiérarchie était différente. Ainsi les hommes se sont dirigés vers: l'Italie, les Etats-Unis, le Canada et l'Allemagne, tandis que les femmes se sont dirigées surtout vers l'Allemagne, l'Italie, les Etats-Unis et le Canada. Au niveau de l'année 2005, on constate de même que plus d'un quart des émigrés avaient des études du niveau tertiaire, le pourcentage étant légèrement plus élevé dans le cas des hommes que dans celui des femmes (28,5% par rapport à 25,1%).

Selon la base de données développée par Cohen et Soto en 2001, le taux d'immigration des personnes hautement qualifiées de Roumanie était de 8,78%. Par contre, selon la base développée par Docquier et Marfouk, ce taux serait même plus important, de 11,8%, enregistrant une hausse par rapport aux années 90, où on apprécie que ce taux était de 9,1%. Le taux de sélectivité des migrants hautement qualifiés a connu de même une évolution positive pendant cette période, de 29% à 31,3%. La Roumanie était située parmi les trente premiers pays en terme de stock de migrants hautement qualifiés au niveau de l'année 2000, avec 176 393 personnes hautement qualifiées habitant en dehors des frontières de l'état roumain (Docquier et Marfouk 2005). La plupart de ces personnes se trouvent sur le continent américain, le nombre de ceux qui prennent la voie des Etats-Unis ou du Canada étant selon la base de données de la Banque Mondiale à peu près deux fois plus important que de ceux qui se trouvent sur le territoire de l'UE 15. Selon la base de l'OCDE (2004), 54,3% des émigrés hautement qualifiés roumains résident sur le continent américain, tandis que l'Union Européenne reçoit 29,3% des migrants hautement qualifiés roumains et les autres pays européens 12,3%. Malgré cette préférence pour le continent américain, la Roumanie fait partie, en terme de stock, des premiers vingt-cinq pays de provenance des migrants hautement qualifiés de l'UE 15 (Docquier, Lohest et Marfouk 2005).

Si, au début des années 90, la plupart des migrants hautement qualifiés roumains se dirigeait vers l'Allemagne suite notamment à la forte migration ethnique (Straubhaar 2000), une étude de D. Radu (2003) trouve qu'au début du millénaire, le taux de sélectivité des migrants roumains dans l'Union Européenne est le plus élevé dans le cas de la France et du Royaume-Uni, et dépasse légèrement la moyenne européenne dans le cas de l'Allemagne. Tandis que les migrants peu qualifiés choisissent surtout l'Italie et l'Espagne, au niveau des migrants hautement qualifiés, la France, le Royaume-Uni et l'Allemagne surgissent comme destinations préférées à l'intérieur de l'Union Européenne. Pourtant, parmi les pays de l'Union Européenne où les personnes hautement qualifiées roumaines détiennent une part importante dans la population des immigrés hautement qualifiés on retrouve l'Autriche et la Hongrie (dont la Roumanie est le premier pays de provenance des immigrés hautement qualifiés), la Belgique, la Tchéquie, l'Allemagne, l'Espagne, la Grèce, l'Irlande, l'Italie, le Luxembourg, la Slovaquie et la Suède. En dépit de leurs taux de sélectivité élevés, ni dans le cas de la France, ni dans celui du Royaume-Uni, la Roumanie ne se trouve pas parmi les premiers dix pays

en terme de provenance des immigrés hautement qualifiés. Au niveau de l'Europe élargie (comprenant les pays de l'ex-Yougoslavie et de l'ex-URSS, ainsi que la Turquie) la Roumanie et la Turquie détiennent ensemble la première place comme pays de provenance des migrants hautement qualifiés (OCDE 2006). Cela est également dû au fait que suite au développement des théories de la croissance endogène plusieurs pays européens ont commencé à adopter des politiques de migration sélective qui visent à favoriser la mobilité des travailleurs qualifiés.

Par exemple, l'Allemagne a adopté en 2000 le programme Carte Verte qui permet l'entrée sur le marché du travail allemand de 20 000 informaticiens provenant des pays hors de l'UE. Le seul prérequis dans ce cas est le diplôme universitaire et un salaire minimum garanti de la part de l'entreprise de 51 000 €. Le permis de résidence obtenu dans le cadre de ce programme est valide pendant cinq ans et le travailleur étranger a la possibilité d'amener sa femme et ses enfants mineurs. On estime que 13 041 permis de travail ont été ainsi délivrés de 2000 à 2004 et la partie la plus importante des spécialistes embauchés provenait de l'Inde et de l'Europe de l'Est. La Roumanie détenait la deuxième position en tant que pays d'origine après l'Inde. A peu près neuf cents Roumains ont été employés en Allemagne dans le cadre de ce programme, la plupart (90%) étant des hommes. De ces spécialistes, seulement quarante personnes ont été embauchées directement après avoir fini leurs études dans une université allemande.

Cette migration touche principalement les jeunes. Parmi les jeunes, plus de 15 000 personnes partent de la Roumanie chaque année après avoir fini leurs études (Open Society Foundation 2005) et un quart des élèves du lycée manifestent l'intention de partir pendant les études universitaires ou après. Ce chiffre est resté stable au cours des six dernières années. Selon l'OSI, 3% des jeunes résidant dans le milieu urbain aimeraient poursuivre leur éducation à l'étranger. Parmi les destinations préférées par ceux qui vont continuer leurs études à l'étranger, l'on retrouve les Etats-Unis (14%), la France (13%), l'Allemagne (11%) et le Royaume-Uni (10%).

C'est ainsi que l'idée d'une fuite des cerveaux est devenue un vrai souci pour la société roumaine. La peur de voir tous les jeunes vraiment compétents quitter le pays semble s'être même emparée des représentants officiels, qui cherchent de plus en plus à mettre en place des politiques visant à encourager les retours ou décourager les départs.

La présence des Roumains qualifiés en France

La France a été au long de l'histoire le pays phare pour la Roumanie. Sur le territoire français, on trouve selon les données de l'OCDE environ 10 000 personnes hautement qualifiées d'origine roumaine. Ce chiffre représente un quart des effectifs de personnes d'origine roumaine en France, dont 10 000 serait des illégaux. Mais personne ne peut déterminer le nombre exact des Roumains de souche et d'origine en France. Ainsi, les sources informelles parlent couramment de cent mille personnes. Selon ces sources, quarante mille d'entre elles habiteraient Paris et l'Ile-de-France, tandis que le reste se répartirait sur tout le territoire français. Les pôles les plus importants sont situés autour de Strasbourg, Lille, Lyon (avec une importante communauté tzigane), Marseille, Montpellier et Bordeaux (Fonds Européen pour la Liberté de l'Expression 2003).

L'on peut identifier plusieurs vagues dans la migration des Roumains hautement qualifiés en France. La première est représentée par une émigration de nature essentiellement politique. Cette première vague a gagné la France dans les années 46-48. Elle est liée au changement de régime et à l'organisation de la répression communiste. Il s'agit de l'exil roumain bâti autour des plusieurs personnalités représentatives pour la culture roumaine, ainsi que de nombre des membres de l'aristocratie roumaine. Même si à la fin des années 50, les frontières sont devenues hermétiques, les uns partent après avoir obtenu un passeport touristique, les autres, monnayés par les autorités roumaines désireuses de se débarrasser d'éléments peu sûrs, obtiennent le droit de rejoindre des parents à l'étranger. A leur tour, ceux-ci font tout leur possible pour leur faciliter le départ. Ces Roumains ne reconnaissent pas le régime nouvellement instauré en Roumanie. Ils restent fidèles à l'ancien régime et organisent à Paris un gouvernement roumain en exil.

Une autre vague quitte la Roumanie à partir de la fin des années 60. Elle s'organise avec le soutien des autorités roumaines pour répondre aux besoins en main d'œuvre de l'économie algérienne. Il s'agit dans la plupart des cas des scientifiques. Une fois le contrat, une partie de ces spécialistes oubliera le chemin du retour et gagnera la France, où ils obtiendront aussitôt le statut d'exilés politiques.

Le début des années 90, qui s'accompagne de l'ouverture des frontières, a comme résultat le départ d'une nouvelle vague. On estime qu'après les premières élections de 1990, suivies par les mouvements des mineurs, signal évident d'une éventuelle instabilité politique, 5000 étudiants

roumains ont quitté le pays, dont un nombre important s'est dirigé vers la France. Les départs ont continué tout au long des années 1990. Comme l'acquisition du statut de réfugié politique est devenue de plus en plus difficile et les contrats de travail semblaient favoriser seulement certaines professions, on remarque comme principale stratégie employée le départ en tant qu'étudiant, qui n'est en réalité qu'une étape vers l'entrée sur le marché du travail. Pendant toute cette période les retours sont rares, car la situation économique du pays est toujours précaire et les emplois qualifiés difficiles à trouver.

La fin des années 90 et le début du millénaire connaissent l'émergence d'une nouvelle vague dans la mobilité des Roumains hautement qualifiés vers la France. Ce tournant est marqué par l'ouverture des négociations pour l'adhésion à l'Union Européenne. On constate après cette date une multiplication et une diversification des contrats inter-universitaires de même que l'émergence d'une nouvelle stratégie de la part des entreprises françaises, qui commencent à embaucher en Roumanie des spécialistes pour les domaines de pointe, comme la haute technologie. Mais les caractéristiques de la mobilité développée pendant cette période diffèrent par rapport aux vagues antérieures, car les conditions du pays d'origine ne sont plus les mêmes. A partir de l'an 2000, l'économie roumaine commence à enregistrer des taux de croissance significativement plus importants que les taux des pays ouest-européens. En même temps, la création d'emploi qualifié prend son essor, le retour ne s'associe plus à un déclassement et ne dépend que des meilleures opportunités que le pays d'origine pourra désormais offrir. Si pour les vagues précédentes, l'avenir semblait impliquer surtout le pays d'accueil, maintenant la trajectoire future reste à fin ouverte (open-ended). L'adhésion de la Roumanie à l'Union Européenne est censée conduire à une amplification de la circulation des Roumains hautement qualifiés. Par ailleurs, le processus de convergence économique aura comme effet l'émergence de meilleures opportunités pour les cadres qualifiés en Roumanie et de cette manière encouragera les retours au moins momentanés.

Par la prise en compte d'une population qui a quitté la Roumanie pendant les dix dernières années, c'est notamment sur cette dernière vague de la présence roumaine en France que nous centrons notre démarche.

Description de la population considérée

Les informations qui ont permis le développement de cette étude de cas ont été tirées de 125 questionnaires ainsi que de 21 entretiens réalisés avec des Roumains qualifiés en France. Les résultats obtenus sont spécifiques à l'échantillon étudié et ne peuvent pas être généralisés au niveau de la migration hautement qualifiée roumaine en France. Même au niveau de l'échantillon, il nous a semblé préférable d'éviter la généralisation, car il faut souligner que ce que l'on observe correspond surtout à une diversité des trajectoires et des parcours des migrants.

La population qui est au cœur de notre étude est une population assez jeune, dont la moyenne d'âge se trouve à l'intérieur de l'intervalle 26-30 ans (48%). Il est également à noter qu'il s'agit d'une migration de date récente. La plupart des migrants de notre population sont en France depuis deux ans. Tous ces migrants ont fait des études de niveau tertiaire. Les femmes sont dominantes dans la population de l'échantillon dont elles représentent presque 2/3. La prépondérance des femmes dans la migration de main d'œuvre qualifiée en provenance des pays de l'Europe de l'Est est déjà un acquis et elle a été remarquée par plusieurs spécialistes, dont C. Wihtol de Wenden et B. Badie en 1994³.

Comme l'histoire des migrants commence dans leur espace d'origine, on se propose d'abord de regarder qui étaient ces migrants avant de partir de Roumanie. Dans leur espace d'origine, ces migrants sont principalement des étudiants. Ils sont originaires de presque toutes les régions du pays (toutes les régions au niveau NUTS II et 33 de 41 régions au niveau NUTS III). Comme région d'origine, la région de Bucarest-Ilfov est en tête. Elle envoie 27,2% des migrants, tandis que 16,8% sont originaires du Nord-Est et 14,4% de la région Sud-Muntenia. Au niveau des centres universitaires, l'académie de Bucarest domine en envoyant plus de la moitié des migrants de l'échantillon (54,4%). Parmi les autres centres universitaires d'origine, on retrouve les universités de Cluj et de Iași et encore six autres centres universitaires. Cela révèle la manifestation d'un effet « capitale ». Bucarest attire un nombre très important d'étudiants roumains grâce à la fois à la qualité des études offertes par les universités de Bucarest et à leur diversité, mais également à l'existence d'un marché du travail dynamique qui permet à la fin des études de décrocher un emploi plus facilement qu'ailleurs.

Quant à la distribution selon les domaines d'activité, parmi les hommes on retrouve surtout des informaticiens (32,6 %) et des économistes (30,4 %),

suivis par les mathématiciens, tandis que parmi les femmes on voit une prédominance des économistes (34,2 %) et des philologues (15,2 %). Cette concentration n'empêche pas de pouvoir identifier dix-neuf qualifications différentes au sein de l'échantillon, avec une plus grande diversité des qualifications dans le cas des femmes. De même, on constate que six personnes ont une double formation et neuf ont fait leurs études supérieures entièrement en France.

Ces migrants disposent principalement d'un avantage en terme de capital humain, mais il faut souligner également que la plupart d'entre eux ont déjà eu une expérience de mobilité liée généralement à leurs études. Qu'il s'agisse d'une expérience de mobilité interne comme dans le cas de soixante-deux personnes, ou d'une expérience de mobilité externe comme témoigné par huit personnes ou des deux à la fois (quatre personnes), on peut identifier dès le départ le premier élément d' « un savoir-circuler » (Tarrus 1993), qui va ensuite se développer. Il existe même des cas où l'on identifie une vraie culture de mobilité externe au niveau de la famille. L'expérience des migrants s'inscrit de cette manière comme une continuation d'une expérience familiale plus vaste qui a comme résultat l'installation dans la mobilité de générations entières⁴.

Comme le montre le profil des migrants, il s'agit d'abord, dans la plupart des cas, d'une migration étudiante. Ces migrants arrivent sur le territoire français en qualité d'étudiants étrangers. Un étudiant étranger est, conformément à la définition proposée par l'UNESCO (1999), « une personne inscrite dans un établissement supérieur d'un pays ou d'un territoire où elle n'a pas sa résidence permanente ». Mais, la mobilité étudiante est souvent une étape qui précède le passage au statut de travailleur dans le pays d'accueil. Ainsi, Meyer et Hernandez (2004) observent qu'au niveau mondial, 2/3 des expatriés hautement qualifiés et notamment ceux opérant dans la R&D sont entrés dans le pays d'accueil en tant qu'étudiants. Steven Vertovec (2002) souligne également cet aspect « l'expérience d'être un étudiant étranger accroît significativement les chances de devenir plus tard un migrant qualifié ».

De même, le rapport du Commissariat Général du Plan de septembre 2005 considère que les étudiants constituent « le vivier des chercheurs et des ingénieurs » et qu'ils forment « le premier réservoir de l'émigration scientifique ». Selon ce rapport, ces vingt dernières années ont connu une amplification de la mobilité étudiante dans le monde. Le nombre d'étudiants étrangers dans les pays de l'OCDE aurait ainsi doublé pendant cette période et atteint en 2002 le chiffre de 1,9 millions. On remarque

la manifestation d'une forte polarisation au niveau des pays d'accueil, 73 % des étudiants étrangers étant concentrés dans cinq pays de l'OCDE (dont 9 % en France). Il est à noter que la place de la France a reculé depuis vingt ans. Ainsi, alors qu'en 1980 la France était le deuxième pays d'accueil, elle est passée aujourd'hui en cinquième place. Au niveau régional, l'UE est de fait la première région d'accueil, alors que plus de 50 % des effectifs d'étudiants étrangers proviennent d'échanges intraeuropéens.

En 2002-2003, il y avait 221 600 étudiants étrangers qui poursuivaient des études supérieures en France. En ce qui concerne la provenance des étrangers inscrits à l'université française en 2003-2004, un étudiant étranger sur quatre était européen et un sur sept était originaire des pays de l'Union européenne. Mais, les étudiants étrangers originaires de la Roumanie et de la Bulgarie ont été de plus en plus nombreux chaque année. Leur effectif a augmenté de 93 % entre 1998-1999 et 2003-2004. Il est à noter qu'en terme d'effectifs d'étudiants, sauf pour la Bulgarie, la Roumanie est le pays qui a connu l'évolution la plus spectaculaire pendant la période 1980-2001. Cela s'explique également par la représentation très faible des étudiants roumains et bulgares dans les effectifs d'étudiants d'origine étrangère en France pendant la période communiste en raison de l'interdiction de circuler⁵.

Raisons de départ et stratégies employées

Les éléments qui ont entraîné le départ dans le cas des migrants de l'échantillon considéré sont surtout le désir de poursuivre des études au niveau international (45,6 %), ainsi qu'une recherche de meilleures opportunités professionnelles (25,6 %)⁶. La possibilité d'obtenir un diplôme reconnu au niveau international représente la clef de la mobilité des professionnels hautement qualifiés et un contournement du processus assez difficile de reconnaissance des diplômes. Ce diplôme, reconnu partout dans le monde, est en mesure de faciliter la circulation. Une fois le diplôme obtenu, le migrant peut aller là où il trouve les meilleures opportunités. Même une fois rentré au pays, le diplôme représente une garantie pour la reprise de la circulation, car le retour n'est jamais irréversible. Le diplôme est l'élément qui installe dans la mobilité.

Dans ces conditions, il faut noter que dans le cas des travailleurs hautement qualifiés, il s'agit surtout d'une migration en quête de statut

très différente de la migration des travailleurs peu qualifiés, qui est avant tout une migration en quête de survie.

On identifie dans la construction de la société roumaine un autre élément qui influence la décision de partir dans la mesure où elle devient une entrave face aux projets de développement professionnel ou personnel⁷. Même s'il y a plus de quinze ans que le communisme avec toutes ses restrictions s'est effondré, beaucoup de personnes ont encore l'impression qu'elles n'arrivent pas à trouver une vraie liberté en Roumanie. La valeur de liberté a été mal comprise par une société qui était peu habituée à la liberté et même si, en apparence, la société semble plus libérale, il y a encore beaucoup de contraintes en raison de la persistance de certaines mentalités, de certaines pratiques sociales. Le changement des mentalités et la meilleure compréhension de la valeur de liberté prennent beaucoup de temps, même si la société roumaine s'est engagée sur cette voie. De ce fait, une partie des migrants témoignent qu'ils sont partis en quête d'une liberté qu'ils n'arrivent pas encore à trouver en Roumanie.

De plus, plusieurs femmes nous ont témoigné qu'elles sont parties à cause de la construction sociale en Roumanie où l'on retrouve une discrimination des femmes⁸. Même si les femmes devancent les hommes en termes de scolarisation et des résultats, elles sont défavorisées face à l'emploi, les salaires et la promotion professionnelle (Rapport National sur l'égalité des chances entre les femmes et les hommes 2002). D'une part, on constate que, même en travaillant sur le même type de poste, les femmes touchent un salaire plus bas que les hommes, d'autre part on observe qu'il est plus difficile pour une femme de décrocher un emploi au niveau de sa qualification que pour un homme. La différence globale de salaire entre hommes et femmes était ainsi de 8,5 % au niveau de l'année 2002 et le taux de chômage était plus élevé chez les femmes. Les femmes ont davantage de difficultés à accéder à un emploi bien rémunéré ou à avancer dans la hiérarchie professionnelle. Plus on s'élève dans la pyramide organisationnelle, moins les femmes sont nombreuses. La présence des femmes dans les instances dirigeantes est restée assez limitée. Les postes détenus par les femmes impliquent moins de responsabilité que ceux détenus par les hommes. Il y a encore beaucoup d'entraves à l'accès des femmes aux postes de décision dans une société qui reste toujours dominée par les valeurs masculines.

Dans certains cas, le désir de réaliser le projet professionnel est accompagné d'un projet personnel. De plus, même si on ne retrouve pas

généralement cette raison parmi les raisons de départ les plus importantes, les migrants décident de partir également à cause d'un désir d'enrichir leur expérience personnelle par la connaissance de nouvelles cultures, d'autres savoir-vivre. La curiosité et la soif de connaître qui sont inhérentes à la nature humaine et qui ont alimenté depuis la nuit des temps tous les grands voyages et découvertes se trouvent ainsi parmi les éléments qui font partir.

Ayant mis en lumière les motivations de départ, on se propose ensuite d'analyser les stratégies employées par ces migrants pour partir de la Roumanie. Comme il s'agit dans une première étape d'une migration étudiante, il n'est pas surprenant que la stratégie principale employée par les migrants concernés soit celle de partir dans le cadre d'un programme d'études (67,2 %). Un nombre moins important de migrants arrive en France avec un contrat de travail (7 %). Ce sont surtout des informaticiens. Dans le cas des femmes, on peut identifier également comme stratégie la migration pour le regroupement familial (7 %). Parmi les autres stratégies employées par les migrants roumains pour entrer sur le territoire français, on remarque les contrats au-pair, les visas touristiques, ainsi que l'obtention du statut de réfugié politique. Certaines stratégies cachent l'existence d'un projet qui est planifié parfois plusieurs années auparavant, car l'obtention d'une bourse d'étude demande beaucoup de travail et de très bons résultats. De même, l'emploi de ces stratégies révèle l'existence d'un plan bien organisé dès le départ qui prévoit le passage d'un statut à un autre. Dans ces cas, les préparations commencent parfois très en avance et se déroulent en plusieurs étapes⁹. D'autres fois, la décision est plutôt spontanée. C'est le hasard qui joue : l'apparition d'une opportunité attirante induit le changement du plan initial. On décide sur place de rester et on adapte la stratégie selon le nouveau but. C'est ainsi que les touristes se transforment en étudiants ou les étudiants en travailleurs...

La France est le pays qui reçoit actuellement le plus grand nombre d'étudiants roumains chaque année. En 2004, les effectifs d'étudiants roumains inscrits dans les universités françaises se montaient à 4839 personnes. Le nombre d'étudiants roumains en France se trouve de cette façon depuis la moitié des années 90 dans une progression continue. Cette population étudiante est essentiellement féminine. La composante féminine représente 73% du total des effectifs. Ce chiffre confirme et justifie la composante féminine de la migration roumaine hautement qualifiée. Le plus d'inscriptions est enregistré (environ 20%) parmi les

étudiants en médecine et en sciences économiques. Mais ce sont les sciences économiques et les langues qui semblent avoir connu la progression la plus significative à partir de l'année 2000. La plupart des étudiants roumains sont inscrits dans une formation de troisième cycle, même si le nombre de ceux inscrits dans les premiers deux cycles a commencé à augmenter depuis 2002. Parmi les étudiants inscrits en troisième cycle, on retrouve surtout les étudiants en médecine et ceux en sciences fondamentales, tandis que les sciences économiques et le droit attirent également des étudiants des premiers deux cycles. La ville universitaire qui exerce le plus d'attraction pour les étudiants roumains est Paris où l'on retrouve la plupart des étudiants. L'académie de Paris est suivie par celles de Créteil, de Strasbourg et de Clermont-Ferrand. Mais il faut souligner que les étudiants roumains choisissent également les grandes écoles où leurs inscriptions progressent régulièrement (EduFrance 2005).

Choix de la destination et relations France - Roumanie

Après avoir regardé les stratégies employées pour partir de la Roumanie, on cherche à savoir quelles pourraient être les raisons qui ont déterminé ces migrants à choisir la France comme destination. Au niveau de l'échantillon considéré, on constate que même si dans la plupart des cas la géographie de la mobilité est donnée par les accords inter-universitaires, on peut identifier également d'autres facteurs qui ont une influence sur le choix de la destination. Ainsi l'attrait de la culture française et la connaissance de la langue sont des éléments de « soft power » qui ont joué en faveur de la France en lui permettant d'attirer les meilleurs des étudiants. Il convient de noter que la France a développé une vraie stratégie à cet égard et l'importance de la migration étudiante dans l'attrait d'une main d'œuvre très qualifiée pouvant servir au développement de la France a été reconnu officiellement dans un rapport présenté en 2005 par le Conseil économique et social. Le rapport souligne également l'importance de l'élaboration d'une politique d'accueil qui pourra rivaliser avec celles mises en place par d'autres pays, de même que le rôle des étudiants étrangers dans le rayonnement extérieur du pays d'accueil, un moyen d'étendre le « soft power » français.

Afin de mieux comprendre l'importance des éléments de soft power dans le choix de la destination des étudiants roumains, il faudra faire une

incursion dans l'histoire des relations franco-roumaines, pour rappeler les liens historiques entre la Roumanie et la France¹⁰. Depuis l'époque des princes phanariotes du XVIIIème siècle, qui ont imposé la mode des gouverneurs français et bâti des écoles où l'on enseignait le français, la France est devenue le pays phare pour la Roumanie. A la fin du XVIIIème siècle, la France a envoyé officiellement un représentant politique dans les principautés roumaines. Pendant le XIXème siècle une nouvelle mode a été instaurée, selon laquelle toutes les familles aristocratiques roumaines envoyaient leurs enfants étudier à Paris. Pour tous ces Roumains, Paris représentait « une sorte de Mecque » (Pastre 2003) et le passage à Paris était devenu un vrai rituel, même pour ceux qui faisaient leurs études ailleurs. Une fois rentrés au pays, « ces anciens étudiants parisiens » sont devenus les initiateurs de la révolution de 1848 et les artisans de l'unité des principautés roumaines qui est survenue en 1859, unité réalisée sous le règne d'un ancien étudiant de Paris, Alexandru I. Cuza et fortement appuyée par Napoléon III. Parmi les promoteurs des idées de ces jeunes roumains et de leur projet d'unité, on retrouve d'ailleurs des noms célèbres de la culture française, comme Jules Michelet, Edgar Quinet ou Paul Bataillard (Iorga 1985). C'est à cette époque et sous ces auspices que commence en fait la circulation des étudiants roumains en France. De tous les étudiants étrangers présents à Paris à la fin du XIXème siècle, on estime que 71% venaient d'Europe, et les pays européens qui envoyaient le plus d'étudiants étaient la Russie et la Roumanie (Moulinier 2002). Les domaines les plus recherchés étaient la médecine et le droit. Dans les années 1880, le poids des étudiants roumains en droit était écrasant, on estime ainsi qu'à la Faculté de droit trois étudiants sur cinq était roumains. Parmi les étrangers, ils occupaient la première place, avec un total de 39% des effectifs d'étudiants étrangers. A la fin des années 1880, leur proportion avait diminué à 28%, mais ils étaient encore largement en tête. En sciences, en pharmacie et en lettres, ils occupaient la deuxième place, représentant 24%, 15% et 14,5% respectivement des effectifs d'étudiants étrangers, tandis qu'en médecine les étudiants roumains représentaient environ 10% du total des étudiants. Pendant la période de l'entre-deux-guerres, les étudiants roumains étaient encore très nombreux dans les universités françaises. Comme de nos jours, ces flux se dirigeaient prioritairement vers Paris. Dans les années 30, ils représentaient presque 18% du total des effectifs d'étudiants étrangers en France (Pastre 2003). La plupart des étudiants faisait des études en médecine, où les étudiants roumains ont représenté environ un quart des

effectifs d'étudiants étrangers pendant toute la décennie, mais également en droit où ils représentaient au début des années 30 un cinquième des effectifs. La forte représentation des étudiants roumains de nos jours à la faculté de médecine s'inscrit ainsi comme une continuation d'une tradition ancienne. Mais la médecine et le droit n'étaient pas les seuls pôles d'attraction pour les étudiants roumains, car ils étaient nombreux également en lettres où ils se sont souvent fait remarquer. La forte présence des étudiants roumains dans les universités parisiennes dans la période d'entre-deux-guerres a été rendue possible par les relations privilégiées entre la France et la Roumanie et par les programmes d'échanges conclus entre les deux pays. La circulation des étudiants roumains en France était à l'ordre du jour avant le communisme, elle facilitait ainsi une circulation des valeurs et des pratiques qui avait permis le développement de la société roumaine. Circulation avant, fuite pendant le communisme, et après de nouveau circulation : on pourrait dire que la circulation des professionnels entre la Roumanie et la France est une tradition interrompue seulement par le communisme. Les pratiques des migrants s'inscrivent en fait comme une reprise des pratiques datant d'avant la période communiste, avec des racines très anciennes. En ce qui concerne les relations franco-roumaines, il convient de souligner cet aspect de circulation, qu'il s'agisse d'une circulation de personnes ou bien d'idées, de pratiques et symboles, avec une discontinuité induite par la période communiste.

Un autre facteur qui pèse sur le choix de la destination est le capital relationnel. Même si peut être dans une moindre mesure que dans le cas des migrants peu qualifiés, le lien personnel est toujours générateur de mobilité. L'effet réseau reste important dans le choix de la destination et joue un rôle significatif surtout comme facilitateur de l'intégration sociale. En effet, 32 % des migrants témoignent de l'importance du lien dans leur choix¹¹. Le contact à l'intérieur des réseaux se trouve lui-même facilité par la montée en puissance de nouvelles technologies de l'information et de la communication, car le futur espace de circulation est projeté d'abord dans l'espace virtuel. L'exploration de ces espaces permet au migrant de se familiariser avec son futur espace d'accueil parfois même avant le contact physique, créant ainsi une « pré-accommodation à distance à la future société d'accueil » (Nedelcu 2004). De plus, la baisse des coûts de transport rend possible les visites et le contact physique avec l'espace d'accueil et cela même avant de pouvoir proprement parler d'une installation dans la circulation. Ces contacts précèdent et

déterminent à la fois cette installation¹². Les visites en qualité de touristes sont ainsi une étape vers le passage à un autre statut. Les connexions d'ailleurs déclenchent, de cette manière, un processus d'initiation à la circulation des futurs migrants. On voit à cette occasion que la différence entre la mobilité des migrants et celle des sédentaires tend à s'estomper. L'on peut à tout moment passer très facilement du sédentaire au migrant.

Pourtant, malgré les contacts, l'image qu'on se construit sur le futur espace d'accueil est souvent loin de la réalité. Pour les futurs migrants, la France est associée avec les idées de liberté, d'une société plus égalitaire qui offre des chances de réussite à toutes les personnes sur des critères méritocratiques. Elle s'associe encore aux valeurs interdites par le communisme. Le lien historique entre la France et la Roumanie est toujours présent au cœur des Roumains, qui ignorent le fait que les conditions ont beaucoup changé depuis lors. Tandis que le communisme a presque effacé l'image du pays latin des Balkans en France, l'image de la France est restée toujours vive dans la mémoire des Roumains. C'est en France que sont nées les grandes idées qui ont été à l'origine des révolutions roumaines. Tous les livres d'histoire en parlent. On l'apprend à l'école, en famille, partout. L'image de la France est ainsi formée depuis l'enfance.

Nouvel espace, nouvelles perspectives

Une fois arrivés dans leur espace d'accueil, les migrants se trouvent immergés dans une société multiculturelle. Suite aux interactions avec ces nouvelles cultures et avec une société autre, leur axe de valeurs change, ce qui induit des changements dans leur personnalité ainsi que dans leurs projets et leurs perspectives. Afin de rendre compte de ces changements, nous nous sommes proposés de regarder les raisons pour lesquelles les migrants sont restés en France après la fin de la durée initiale de leur séjour d'études. Ainsi, une partie des migrants sont restés après avoir fini leurs études parce qu'ils considèrent qu'ils n'ont pas appris tout ce qu'il fallait apprendre, qu'ils n'ont pas acquis l'expérience qu'il fallait acquérir et que la partie de leur projet personnel ou professionnel qui concerne la France n'est pas encore terminée. La poursuite des études de même que la recherche des meilleures opportunités professionnelles qui font partir dans un premier temps se trouvent également parmi les principales raisons pour lesquelles ces migrants sont restés en France.

Dans le cas des personnes qui veulent s'investir dans la recherche, l'impossibilité de faire de la recherche au niveau international en Roumanie est indiquée comme une raison qui incite à chercher de meilleures opportunités professionnelles ailleurs après avoir fini les études¹³. Pour eux, le retour au pays est toujours associé à un déclassement, dans les conditions où les activités de R&D restent encore peu développées.

Pour d'autres, cela est surtout dû aux changements qui apparaissent dans leur vie, certains se sont construits une famille en France, ce qui les mène à reconsidérer leurs projets, mais la plupart sentent qu'ils se sont déjà forgé un chemin, ils se sont habitués à leur vie en France, ils se sont plus ou moins adaptés¹⁴. Dans ce contexte, ce qui fait rester, c'est une sorte d'inertie. Revenir c'est recommencer, reconstruire, et après avoir fait des efforts qui cachent parfois beaucoup de difficultés et de souffrances, afin de se construire un chemin en France, c'est difficile de laisser tout derrière soi et commencer à construire de nouveau.¹⁵ Même si on se retrouve souvent en situation de déclassement, ce qui donne vraiment valeur à l'existence menée en France sont les efforts et les difficultés qu'on a dû affronter pour se construire une vie à soi.

Performance sur le marché du travail

En outre, après l'arrivée en France, l'image que les migrants avaient construit sur l'espace d'accueil s'effondre peu à peu face à la réalité. Les illusions s'évanouissent. Au niveau professionnel, les difficultés surgissent principalement lors du changement de statut : de l'étudiant au travailleur¹⁶. La réussite et la reconnaissance s'avèrent beaucoup plus difficiles qu'ils ne les avaient envisagées, surtout pour certaines professions¹⁷. Parfois l'insertion réussit, d'autres fois les migrants se trouvent dans une situation de gaspillage des cerveaux. Les chances de réussite sont différentes selon les professions, pour certaines professions comme celles d'informaticien et d'économiste, l'insertion peut s'avérer plus facile, d'autres, par contre, sont confrontées à un déclassement assez important, en fonction également de la demande sur le marché du travail¹⁸. On voit à cette occasion la nécessité de sortir de la dichotomie mise en avant dans la littérature entre la migration qualifiée et celle peu qualifiée. Tant que les migrants qualifiés se trouvent dans la position de recourir à des emplois non-qualifiés, les distinctions sur le marché du travail s'effacent et les

deux types de migrants sont dans la position de postuler pour les mêmes types d'emploi et de se faire de la concurrence. D'un autre côté, beaucoup de personnes qui n'arrivent pas à trouver un emploi, restent toujours au statut d'étudiant en faisant en même temps des petits boulots qui leur permettent de gagner suffisamment pour se débrouiller. Ces personnes essaient de garder le statut d'étudiant le plus longtemps possible et de jouir des bénéfices qui en découlent en même temps qu'ils travaillent.

Plusieurs migrants accusent la discrimination qui les empêche de trouver un emploi à leur niveau de qualification¹⁹. En effet, les chiffres officiels démontrent l'existence d'une discrimination sur le marché du travail même au niveau des actifs les plus diplômés. Ainsi, parmi les diplômés de deuxième et troisième cycle universitaire et les diplômés des grandes écoles, le taux de chômage était en 2002 de 5% chez les Français, 7,2% chez les Européens, 11 % chez les Français par acquisition et 18% chez les ressortissants des pays hors Union Européenne, ce qui équivaut à un taux plus de trois fois et demie supérieur à celui des Français de naissance (Conseil Economique et Social 2002). Il faut noter que l'insertion sur le marché du travail semble plus difficile pour les femmes que pour les hommes. On retrouve davantage de déclassement parmi les femmes que parmi les hommes. Cela est en accord avec les résultats du rapport SOPEMI de 2004 qui montre un déclassement plus important dans le cas des femmes, mais sans vérifier les effets induits par la différence dans le niveau d'éducation. Dans ce contexte, c'est toujours la quête de statut, des meilleures opportunités professionnelles qui incite à partir ailleurs, entraînant ainsi ces migrants dans la circulation²⁰.

De plus, le fait d'être roumain s'avère quelque fois une entrave dans la recherche d'un emploi. La mauvaise image de la Roumanie affecte également la chance de réussite et plus ou moins la vie de chacun des migrants roumains²¹. La mise en avant de la migration illégale roumaine par les autorités et sa médiatisation excessive a profondément nui à l'image de la Roumanie. Même si les travailleurs qualifiés roumains sont plus nombreux que les illégaux, ils se voient obligés de supporter les mauvaises conséquences.

L'intégration sociale : quel type d'intégration ?

S'il y a des difficultés face à l'insertion sur le marché du travail, l'intégration sociale s'avère souvent de même un processus très difficile,

les différences au niveau des systèmes de valeurs entre la Roumanie et la France semblent beaucoup plus importantes qu'on ne l'avait pensé au départ. Même les personnes qui ont réussi leur insertion professionnelle ne se sentent pas toujours intégrées sur le plan personnel, quoique le fait d'être qualifié soit un avantage que l'on ne peut pas ignorer²². Elles ont parfois le sentiment de vivre dans une société à laquelle elles n'appartiennent pas vraiment et qui n'est pas intéressée à les intégrer. Les parcours et les aboutissements en matière d'intégration restent très différents et sont liés aux conditions externes et à la réalité objective qui les entoure, mais également à la construction d'une réalité subjective qui est influencée par la personnalité et l'histoire personnelle des migrants, et diffère en conséquence selon chaque personne concernée.

Malgré les obstacles auxquels les migrants sont confrontés dans le processus d'intégration dans la société française, on peut identifier un nombre de facteurs en mesure de faciliter ce processus, dont l'acquisition de la nationalité française, le capital relationnel, la connaissance de la langue ou l'insertion professionnelle.

Le fait d'avoir acquis la nationalité française ou la perspective de l'acquérir bientôt facilite l'intégration dans la société et renforce l'allégeance envers la société d'accueil. L'écoulement du temps semble parfois affaiblir l'allégeance envers le pays d'origine au profit de celle envers le pays d'accueil²³. Ne pas avoir la nationalité française et ne pas pouvoir jouir des mêmes droits que les citoyens français, représente une barrière face à l'intégration, car la nationalité est associée à l'appartenance à la nation française. Le fait de ne pas être un citoyen français signifie, dans une certaine mesure, se situer de l'autre côté de la frontière symbolique mais également réelle, par la différence qu'elle induit entre les droits dont on jouit, imposée par le concept de nationalité. Cela alimente la conscience d'être un étranger, inférieur aux nationaux et élève des limites subjectives à l'intégration, qu'on s'impose soi-même, du fait de cette conscience²⁴. Le changement du statut juridique de l'étranger au national s'associe à une création des liens avec la société d'accueil et à un renforcement de l'allégeance envers le pays d'accueil, qui est devenu désormais « son pays » et envers la nation dont le migrant fait dès lors partie.

La connaissance de la langue²⁵, ainsi que la familiarité avec certaines valeurs culturelles à l'arrivée en France, confère un avantage en favorisant le développement des liens avec la société française et l'intégration. Mais la langue peut également se transformer en une barrière face à

l'intégration. La langue crée un espace à elle et érige des frontières, puisqu'aucun étranger ne peut pas vraiment la maîtriser avec le même succès que ceux qui l'apprennent dès la naissance. Il y aura toujours des petites expressions qui restent incompréhensibles s'il ne s'agit pas de sa langue maternelle²⁶, pour ne pas mentionner un obstacle qui est toujours présent dans la vie des migrants pour faire la différence et rappeler la qualité d'étranger. Il s'agit bien sûr du « petit accent » qui ne s'effacera jamais complètement, en tout cas de la pensée des migrants²⁷. Tant qu'ils se regardent eux-mêmes comme des personnes qui n'ont pas les mêmes droits que les français et qui ont toujours « un petit accent », ils vont imposer eux-mêmes des limites à leur intégration. On constate ainsi la manifestation d'une auto-ségrégation qui vient renforcer la ségrégation imposée de l'extérieur.

Un autre facteur qui joue un rôle très important dans l'intégration sociale des migrants est le capital relationnel. Ainsi, les migrants qui ont des parents ou des amis en France semblent s'intégrer plus facilement que les autres²⁸. L'expérience et les liens développés par les anciens migrants représentent un capital transférable dont les nouveaux migrants tirent profit. Le coût social dans le cas des migrants qui font partis des réseaux est moindre par rapport aux migrants qui doivent supporter le processus d'intégration sans bénéficier du soutien des réseaux. En plus, ces parents ou amis les introduisent souvent dans les communautés dont ils font déjà partie.

Mais, dans la plupart des cas, l'élément clef dans le processus d'intégration s'est avéré être les rapports établis avec les collègues à la fac ou au travail²⁹, c'est le lien humain tout pur. L'interaction humaine qui est à la base de la création des liens est en mesure de faciliter l'intégration, car avant de s'intégrer à la société, on est d'abord intégré à des communautés étudiantes ou communautés professionnelles. Les amis sont ainsi souvent un capital très important dans le processus d'intégration. Ce sont eux qui leur apprennent les pratiques habituelles, la langue avec toutes les petites expressions que l'on ne trouve dans aucun manuel, un savoir-vivre dans une société multiculturelle. Ces amis les introduisent dans leur propre sphère et il n'y a pas de moyen plus efficace pour les aider à s'intégrer. Le lien concerne les amis roumains, mais également des personnes qui viennent de tous les coins du monde: des français, des maghrébins, des turcs, des asiatiques, parce qu'il faut rappeler que l'aspect multiculturel de la société française est favorable au développement des liens entre des représentants de cultures différentes. C'est le fait de vivre

ensemble qui crée des liens. Les différences ethniques s'estompent, l'ethnie et la nationalité ne comptent plus, elles n'importent plus à personne. Au-delà de l'image de l'Autre avec sa culture et sa mentalité différentes, on découvre l'Homme qui a traversé la même expérience, les mêmes difficultés et les mêmes souffrances. Le partage d'une expérience commune, du même chemin et, parfois, d'un projet futur donne naissance à l'unité. Cette unité dans la diversité est à la base des communautés d'appartenance.

Transformations induites par la mobilité dans la vie des migrants

Le terrain nous mène ainsi à nous rendre compte que le discours sur l'intégration dans la société française est dépassé, de même que le discours sur une construction identitaire basée sur l'opposition traditionnelle entre le moi et l'Autre. On constate dans ce contexte le développement des allégeances d'abord envers une communauté, un réseau auquel ils appartiennent et qui devient plus important que la société d'accueil ou celle d'origine³⁰. Ainsi, le sentiment d'intégration dépend également du degré auquel les migrants se considèrent intégrés dans ces communautés d'appartenance.

En effet, on remarque que même si les migrants développent des allégeances dans leur espace d'accueil envers une constellation des communautés différentes, cela n'affecte pas leurs allégeances envers les communautés auxquelles ils appartiennent dans leur espace d'origine, car on observe que, indifféremment des conditions, les migrants maintiennent le lien avec leur famille et même avec les amis restés en Roumanie. Il y a donc une persistance du lien, le cordon ombilical n'est en fait jamais coupé. Ces migrants appartiennent à des communautés d'ici et de là-bas à la fois. Les communautés de leur société d'origine arrivent ainsi, par leurs membres, à dépasser les limites des frontières nationales et leur construction prend place au-delà des frontières politiques, elles sont des communautés d'ici et de là-bas en même temps. Il s'agit désormais de communautés qui s'étendent sur plusieurs territoires, sur un espace transnational. L'essor des NTIC assure de nos jours la permanence du lien et la possibilité de vivre ensemble malgré la distance qui sépare les membres. Elles rendent également possible la fluidification des frontières. Ces communautés sont à l'origine de l'avènement des réseaux

car ce sont eux qui créent ces réseaux, réseaux qui sont censés jouer un rôle très important comme facilitateurs de la mobilité.

Les éléments du réseau sont à la fois autonomes et dépendants vis-à-vis du réseau même, et peuvent faire partie également d'autres réseaux, et, par conséquent, d'autres systèmes qui visent des buts différents. La performance d'un réseau donné va ainsi dépendre de deux caractéristiques fondamentales du réseau: son degré de connexion, c'est-à-dire son habilité structurelle de faciliter une communication efficace au niveau de ses éléments; son contenu, c'est-à-dire la mesure dans laquelle les intérêts du réseau correspondent aux intérêts de ses éléments (Castells 1996).

Les appartenances à une ou plusieurs communautés en même temps, qu'elles soient des communautés professionnelles, des communautés étudiantes, des communautés ethniques ou religieuses, deviennent plus importantes que les appartenances à la société d'origine ou à celle d'accueil en tant que telles. On assiste ainsi au développement des multi-appartenances et de la possibilité d'exprimer des allégeances multiples. Pour certains migrants, ce qui compte vraiment, c'est le statut qu'ils ont acquis à l'intérieur d'une de ces communautés et leur position par rapport aux autres membres de la communauté et non plus la position détenue dans la société d'accueil ou dans celle d'origine. Cela explique pourquoi après avoir fini leurs études certains migrants ont témoigné qu'ils sont restés en France à cause des liens qu'ils ont développés à l'intérieur d'une communauté, car cette communauté joue désormais pour ces migrants le rôle de communauté de référence.

Dans d'autres cas, on observe par contre qu'il n'y a pas une vraie opposition entre les communautés auxquelles ils appartiennent et l'allégeance exprimée envers leur société d'origine. Les communautés d'appartenance ne conduisent pas à une diminution de la loyauté envers la société d'origine. Comme souligné par A. Sayad (1999), le migrant arrive avec toute son histoire personnelle, sa culture, il n'y a pas une discontinuité entre l'émigré et l'immigré. Il s'agit de la même personne. En effet, leur réussite ailleurs est également due à l'éducation qu'ils ont reçue en Roumanie et certains migrants ont développé un sentiment de devoir, une nécessité de donner quelque chose en échange : une partie d'eux-mêmes, comme pour payer une vieille dette envers leur pays d'origine³¹.

Dans ce contexte, on voit également l'émergence d'une conscience qui souligne l'importance de changer l'image de la Roumanie, car, à l'extérieur, ce sont les Roumains qui vivent en dehors des frontières de

l'Etat roumain qui sont responsables en partie de cette image. L'image de la Roumanie des Français s'est créée surtout suite aux contacts, aux interactions qu'ils ont avec les Roumains en France. C'est notamment grâce à ces contacts que les Français commencent à redécouvrir peu à peu la Roumanie, « le pays latin des Balkans ». La référence nationale se trouve renforcée par l'adversité de la part de la société d'accueil qui semble parfois rejeter les migrants, à cause justement de leur nationalité. Cette mobilisation des ressources afin de recréer l'image de la Roumanie bénéficie tant à l'Etat roumain qu'aux migrants eux-mêmes.

Même dans le cas des personnes qui témoignent être bien intégrées dans la société française, on constate que pour la plupart des migrants, en France, on n'est pas vraiment « chez soi ». Mais qu'est-ce que cela veut dire « chez soi »? L'espace « chez soi » est un espace fortement personnel qui est bâti autour de l'image d'un enfant laissé derrière soi ou d'une famille, des amis, d'un monde entier dont le souvenir reste toujours vif malgré la distance physique. Les mauvais souvenirs s'estompent et s'effacent, car la mémoire est sélective, seul reste le mythe d'un espace qui se construit surtout selon une géographie affective. C'est la mémoire collective qui reconstruit l'espace d'origine et le projet dans une lumière irréaliste, nostalgique. Il ne s'agit plus d'un espace réel, mais d'un espace rendu presque sacré, que l'on garde dans son cœur. C'est l'espace des origines³².

Bien sûr, cet espace n'existe pas en réalité. Dans l'espace réel, le migrant est « chez soi » partout et nulle part.

L'infrastructure technologique comme support du lien social

Le lien avec la société d'origine ne disparaît pas une fois que les migrants sont partis. Les migrants maintiennent toujours le lien avec des personnes de leur pays d'origine, qu'il s'agit d'un lien virtuel ou bien réel. N. Van Hear (1998) distingue trois types de facteurs qui favorisent le développement des liens à distance : les facilités de communication, le développement des transports et le niveau de compétences socioculturelles. Ainsi, le lien « virtuel » est assuré par le téléphone ou par l'Internet, car aujourd'hui on peut parler « des migrants connectés », comme le fait D. Diminescu (2005). Il s'agit des personnes qui gardent toujours le contact avec leur famille et leurs amis du pays d'origine par

l'intermédiaire de ces moyens de communication, ce qui leur permet d'y être toujours présent même si ce n'est que d'une manière virtuelle. D'autre part, le lien réel est lié à la présence physique des migrants qui rentrent assez souvent dans leur pays d'origine ou de celle de leurs proches qui viennent à leur tour leur rendre visite et se trouvent eux-mêmes entraînés dans la circulation. En ce qui concerne le lien « virtuel », quarante-sept personnes, soit 37,6 % de la totalité de l'échantillon, ont des contacts avec leur communauté d'origine une fois par semaine, tandis que 47,2 % des migrants ont des contacts même plus fréquents, que ce soit quotidiens ou plusieurs fois par semaine. Le moyen de communication employé le plus fréquemment est le téléphone, comme témoigné par 45,6 % des migrants, tandis que 32 % des migrants préfèrent communiquer par Internet, et le reste utilise les deux moyens avec la même fréquence. Le téléphone reste encore l'objet de lien par excellence, en dépit de la concurrence accrue d'Internet. La pression engendrée par cette concurrence, a mené à la transformation de ces objets et a conduit les producteurs à changer leurs produits, de façon à ce que le téléphone offre également la possibilité de se connecter à Internet, tandis qu'Internet permet l'accès aux services de téléphonie dont le coût est très attractif, de type Skype. De cette façon, l'offre proposée par chacun de ces services est arrivée aussi à intégrer des éléments de l'offre de l'autre service, il n'existe désormais plus une distinction très claire entre les services proposés par les opérateurs de téléphonie et ceux d'Internet. L'utilisation du téléphone inclut celle d'Internet, de même que celle d'Internet inclut également l'utilisation du téléphone, le client étant ainsi dans la position d'utiliser les deux en même temps. Cela est un exemple de la manière dont la mobilité transforme le marché des télécommunications, en menant les fournisseurs à changer de logique afin de mieux répondre à la demande.

La baisse des prix de communication permet aux migrants de toujours faire partie de la réalité de ceux restés au pays, de développer un savoir-vivre « ici » et « là-bas » en même temps. Cela représente une autre façon de vivre ensemble. Certes, avec des limites qui sont liées à la nature virtuelle³³, qui permet de communiquer seulement ce que l'on veut, imposant ainsi des limites à ce processus. De plus, si ces limites risquent d'être dépassées, on peut toujours arrêter la communication. Elles permettent d'entretenir l'illusion d'une part et de l'autre que tout se passe bien et de rassurer les interlocuteurs qui se trouvent à distance. Mais, les développements récents des NTIC permettent même de surmonter en partie de telles limites, car ce qui marque ces

développements les dernières années, c'est un essor des objets de lien, mieux adaptés pour répondre au besoin de comprimer la distance et de faciliter l'interaction. La possibilité d'attacher une webcam à son ordinateur permet également le contact visuel ce qui renforce l'impression d'être présent, de la réalité du contact. Le contact visuel affecte le lien et la nature de l'interaction (Simmel 1997), l'œil génère la complète réciprocité de l'interaction et de l'échange des informations réelles mais également affectives qui est né suite au contact. Rien n'échappe à l'œil, il demande l'attention et il cherche la vérité. Il observe les gestes et la mimique et il interprète. Il assure la présence dans la réalité de l'autre de telle façon que le contact physique même semble possible. Il faut souligner dans ce contexte l'importance et l'impact du développement des NTIC sur l'existence des migrants, car elles leur permettent d'agir comme des acteurs dans plusieurs espaces à la fois. Grâce aux NTIC, les migrants restent au courant de tout ce qui se passe dans leur société d'origine. Un seul clic suffit pour être connecté et en direct avec une réalité d'ailleurs, la distance physique s'efface, la façon de vivre la rupture change. Elles peuvent donner lieu même à une participation active des migrants dans leur communauté et leur société d'origine, en leur assurant ainsi la présence à l'intérieur de cette communauté et de cette société. A la « double absence » dont parlait A. Sayad, on oppose ainsi « la double présence » mise en avant par Diminescu (2005).

De même, la multiplication des moyens de transport et l'accroissement de la vitesse de déplacement, accompagnées par la baisse des coûts, ont rendu possible les retours plus fréquents au pays, ainsi que les visites de la part des parents et des amis, en facilitant de cette manière la présence physique³⁴. La distance par rapport à la Roumanie est un des facteurs que les migrants considèrent dans leur choix de destination. Certains migrants ont témoigné leur désir de se rapprocher de la Roumanie afin de pouvoir rendre ces contacts plus faciles et augmenter leur fréquence³⁵.

Des entretiens conduits en 2007 avec vingt familles des migrants ont confirmé le maintien du lien. Ces entretiens nous ont révélé le fait que dans la plupart des cas les familles appuient les migrants dans leur décision de quitter le pays et même financent partiellement leur séjour à l'étranger. Dans la plupart des cas, les parents des migrants sont à leur tour des personnes à haut niveau d'éducation. De plus, dans les cas où on ne peut pas identifier une culture de mobilité au niveau de la famille, on se rend compte que le départ à l'étranger représente en fait un désir au niveau de la famille dans son ensemble. La frustration des parents qui ont été

soumis à l'interdiction de circuler pendant la période communiste, ne s'efface que par la libre circulation des enfants. Le départ est souvent un rêve transmis d'une génération antérieure qui, à cause des conditions politiques, n'a pas pu l'accomplir. C'est pour cela que les parents sont prêts à aider financièrement leurs enfants.

On observe également que suite à l'échange des informations et des connaissances, les familles se trouvent souvent entraînées dans un processus à forte valeur d'apprentissage afin de permettre la décodification correcte des messages reçus³⁶.

Dans l'ère de la mondialisation, sous l'influence de la montée en puissance des NTIC, l'étude des migrations devient une science de l'absence et de la présence à la fois, puisque, de même que le silence est une forme de communication, être absent devient une façon d'être présent. L'absence et la présence sont désormais deux facettes de la même monnaie. L'absence et la présence ne se trouvent désormais plus en opposition mais deviennent complémentaires.

Trajectoire future et multiplicité des présences

Cependant, lorsque les migrants nous font part de leurs projets futurs, on se rend compte que la réalité est même plus complexe. Ainsi, en ce qui concerne les projets futurs, la plupart des migrants ne semblent pas avoir un projet bien défini³⁷. Afin de comprendre la nature de leur mobilité, il faut élargir le cadre traditionnel de notre raisonnement, puisqu'il ne s'agit plus d'un arbitrage juste entre la France et la Roumanie: rester en France ou rentrer au pays. C'est maintenant que la vérité sur la nature de leur mobilité surgit: ces migrants se trouvent en circulation et leur circulation n'est pas un phénomène que l'on peut analyser en considérant seulement deux axes. Les migrants sont la plupart du temps prêts à aller là où ils trouvent les meilleures opportunités professionnelles, puisqu'ils ont acquis dans leur circulation un savoir-faire global qu'ils peuvent employer n'importe où dans le monde.

Certains utilisent la France comme une sorte de plate-forme pour partir ailleurs : au Canada ou en Grande-Bretagne ou même aux Etats-Unis. En réalité, les migrants ne se sentent pas vraiment liés à la France ou à un autre pays³⁸. Ils sont toujours en quête de statut. Dans ce contexte, il faut souligner que le capital humain qualifié est un capital humain fortement mobile, et sa mobilité est facilitée par la connaissance des pratiques globales.

Le « mythe du retour » (Anwar 1979) est toujours présent : « un jour je reviendrai pour m’y installer, un jour la société roumaine va changer, le pays va se développer du point de vue économique ou j’aurai de meilleures opportunités de carrière ». Certains reviendront même sans conditions. Tels sont les témoignages d’une partie des migrants. Mais l’idée du retour se trouve dépourvue de son côté nostalgique, car désormais le retour est possible à tout moment (Nedelcu 2003). De plus, les aller-retours ont eu comme effet l’érosion du caractère mythique de l’idée du retour, car le pays d’origine n’est plus projeté dans un futur lointain, il n’y a plus de rupture violente et douloureuse, le contact existe toujours et assure une continuité dans la relation avec son espace de départ. Lors d’un des retours, on pourrait tout simplement décider de rester.

Par rapport à la fuite des cerveaux de la période communiste, aujourd’hui les déplacements des professionnels roumains hautement qualifiés ont une fin ouverte (open-ended). On ne se situe plus dans une perspective téléologique où la trajectoire était déterminée dès le départ, maintenant les professionnels hautement qualifiés ont des possibilités multiples et le choix de la trajectoire leur appartient.

Si la quête de statut fait partir, il semble que c’est toujours la quête de statut qui peut faire revenir. Si, jusqu’à présent, le retour équivalait à un déclassement, l’espoir qu’en Roumanie le développement économique permette bientôt l’essor de nouvelles opportunités de carrière est une des motivations principales pour lesquelles les migrants semblent prêts à revenir³⁹. Mais que ces projets se matérialisent ou qu’ils restent toujours au niveau d’une intention, le retour au pays ne s’associe pas à l’entrée dans une vie sédentaire, la possibilité de reprendre la circulation reste toujours présente. Le savoir-circuler, une fois acquis, ne s’effacera jamais. Il restera toujours un avantage de l’élite nomade par rapport aux sédentaires et le diplôme international obtenu à l’étranger assure la possibilité de la reprise de la circulation. Le savoir-circuler des professionnels hautement qualifiés est à l’origine de l’acquisition d’une culture globale et d’un savoir-faire global des personnes entraînées dans cette circulation, qui représentent « le pouvoir de l’élite nomade face aux sédentaires ».

Les témoignages des migrants déterminent une reconsidération du discours antérieur sur la double présence. En réalité, il s’agit de plus que d’une double présence des migrants, car on peut identifier des présences multiples. Ces présences sont déterminées par les liens qui sont formés à l’intérieur des communautés. Les membres des ces communautés ont

assuré par leur déplacement dans les quatre coins du monde, une transgression de plusieurs frontières étatiques de la part des communautés. Ces communautés s'étendent désormais au-delà de plusieurs frontières et le lien est l'élément qui rend possible la présence des membres partout où l'on retrouve les autres membres. Ce sont les mêmes communautés d'avant composées par des Roumains mais également par des personnes d'autres nationalités, devenues des amis. L'amitié favorise la circulation et donne lieu à une multiplicité de présences. Le lien est de cette façon essentiel pour la présence, il est le support de cette présence et l'élément qui l'entretient. Comme souligné par Ascher (2006), « ces nouveaux liens sociaux sont probablement plus faibles, moins polyvalents, mais beaucoup plus nombreux et changeants: ils confèrent à la mobilité un statut sociétal nouveau et ils permettent aux individus de mener une vie à n dimensions ».

Même si les membres des communautés ainsi créées se trouvent dans différents moments de leur vie dans des lieux différents, le lien reste toujours suffisamment fort et donne naissance à des réseaux qui tissent une véritable toile d'araignée à l'intérieur de laquelle les migrants peuvent circuler librement. Ces réseaux ont une existence à eux, déterminée par les personnes qui les forment et qui assurent leur cohérence. Chacun des membres est indispensable pour le fonctionnement du réseau. Ils sont tous devenus des nœuds d'un même réseau. Il faut souligner que le réseau est toujours entretenu par le double contact : virtuel et réel, avec une prévalence du contact virtuel, car plus facile, sans sous-estimer l'importance du contact réel. Dès que le travail le permet (en week-end ou en congés), on se rend visite. Mais si les réseaux sont construits par tout un chacun, ils donnent également lieu à une construction identitaire autre. L'identité-même est reconstruite à l'intérieur de ces réseaux transnationaux. Les allégeances aux communautés et aux réseaux se traduisent ainsi par le passage « d'une identité territoriale à une identité des réseaux » (Badie 1995). Dans ce cadre, on assiste à la naissance d'une « identité circulatoire » (Tarrus 2001), façonnée pour mieux servir à la circulation. Cette identité a une caractéristique très importante : elle met l'accent sur la flexibilité, trait essentiel dans la circulation, car l'identité doit permettre et soutenir des allégeances et des attaches multiples (Clifford 1998). Les migrants procèdent à la construction d'une identité malléable qui se décompose et se recompose sans cesse afin de permettre de mieux s'adapter à leur nouvelle condition, celle de migrants circulants.

Le lien est, de cette manière, à l'origine de présences multiples. Il donne lieu à l'émergence d'un espace de circulation qui défie les

frontières physiques et la logique des Etats, car il obéit à une logique autre, qui est surtout relationnelle. La circulation des professionnels hautement qualifiés ne se limite pas à un espace de circulation entre le pays d'accueil et celui d'origine, elle englobe des territoires plus vastes, car on part là où on a des parents, des amis, là où la quête de statut nous mène, et on revient ou on repart ailleurs pour les mêmes raisons. En réalité, il ne s'agit pas de l'articulation seulement d'un espace – pont entre un pays d'accueil et un pays d'origine, mais de l'essor d'une pluralité d'espaces de circulation, un phénomène qu'on pourrait désigner par « l'archipélisation de l'espace ».

L'expansion relationnelle précède et assure l'expansion territoriale. De plus, une densité relationnelle plus importante dans un lieu quelconque ou la primauté de certaines relations sur d'autres peuvent générer des ancrages plus importants dans ces lieux en donnant naissance à une hiérarchisation des lieux qui constituent l'ensemble des espaces de circulation. A l'intérieur de ces espaces, surgit une pluralité de flux matériels mais surtout immatériels diffusés par les migrants par des canaux différents, dont les NTIC sont encore une fois les plus importants. Dans ce contexte, ce sont les flux immatériels, les informations qu'on reçoit, qui déterminent le départ vers un autre pays en quête de meilleures opportunités. La multiprésence permet de tirer avantages des meilleures opportunités, indifféremment du lieu où l'on peut les retrouver.

Quel rôle pour l'Etat d'origine ?

Si les migrants ont un rôle à jouer dans leur pays d'origine par les transferts informels qu'ils induisent, il faut prendre en considération le fait qu'ils sont de même acteurs dans leurs espaces de circulation. Ils ne subissent pas simplement une absorption des pratiques et des valeurs des sociétés de ces espaces et, par conséquent, une redéfinition de ses pratiques et valeurs, mais ils interagissent eux-mêmes avec ces sociétés. Les migrants hautement qualifiés sont les plus en mesure de promouvoir les valeurs et la culture roumaines dans l'ensemble de leurs espaces de circulation. Ils peuvent revaloriser l'image de la Roumanie à l'étranger en agissant comme « des ambassadeurs informels » (Nedelcu 2004). L'Etat a ainsi à sa disposition le meilleur moyen pour étendre sa sphère d'influence et pour en tirer les bénéfices. Les migrants deviennent pour leur Etat d'origine un canal pour diffuser son soft power.

Il convient dans ce contexte de souligner l'importance de l'ambivalence de la relation migrants – Etat d'origine. Afin de renforcer les retombées possibles, il est essentiel que l'Etat adopte des politiques qui visent à faciliter les transferts en facilitant les contacts, et à fidéliser ses citoyens par les droits qu'il accorde à ceux qui habitent à l'extérieur de ses frontières physiques et politiques. D'autre part, l'Etat est en mesure de protéger ses citoyens par des accords au niveau inter-étatique qu'il est le seul capable de conclure. En facilitant la circulation de ses citoyens, l'Etat d'origine leur assure la possibilité d'étendre leur savoir-faire et leur sphère d'interaction et d'influence, ce qui est également dans son intérêt. Dans ce contexte, il faut que l'état sorte d'une logique qui voit les bénéfices en terme surtout de retour, une logique selon laquelle la source principale de son pouvoir réside dans sa capacité à figer ses citoyens et admettre qu'il a plus de bénéfices à tirer de leur circulation. En plus, l'Etat roumain pourrait encourager, par les politiques qu'il adopte à l'égard des citoyens roumains qui habitent en dehors de ses frontières, le développement des liens entre les communautés roumaines de l'étranger et celle du pays, ainsi que le développement des liens entre ces communautés et l'Etat-même. L'Etat pourrait déterminer de cette manière la cristallisation des communautés transnationales.

La circulation des migrants ne doit pas être vue comme un phénomène qui pose des défis au pouvoir étatique. L'Etat doit tout simplement reconsidérer les sources de son pouvoir. A l'image de l'Etat déterritorialisé proposé par certains auteurs, on oppose celle d'un Etat qui construit son territoire selon une géographie réelle, mais également selon une géographie virtuelle. L'Etat n'est plus limité à son territoire physique, il se trouve là où l'on trouve ses citoyens. Cela donne lieu à une extension territoriale de l'Etat au-delà de ses frontières physiques et politiques.

Il faudra ainsi que l'Etat se place lui-même dans une logique de la mobilité, dans les conditions où le nouvel enjeu se pose en termes d'exercice du pouvoir sur la multitude des flux immatériels qui sont engendrés par le développement des nouvelles mobilités, de même qu'en termes de la transformation de ces dernières en une source de pouvoir étatique.

Ce capital humain fortement mobile assure à l'Etat la possibilité d'exercer un pouvoir plus important que ne lui auraient permis ses ressources locales limitées, ainsi que d'élargir la sphère des ressources dont il dispose. Les migrants représentent pour l'Etat, comme rappelé par Dufoix et Diminescu (2006), une source de capital social, financier,

culturel et électoral. C'est à l'Etat de gérer cette ressource d'une manière qui doit viser à optimiser ses intérêts ainsi que les intérêts des migrants. L'Etat doit être conscient, dans l'élaboration des politiques économiques qui affectent directement les migrants, qu'il s'agit d'une ressource vive qui a une volonté propre et qui est capable de défendre ses propres intérêts. Les migrants détiennent un pouvoir de négociation dont la source principale réside dans la multiplicité des allégeances. Favell (1998) souligne d'ailleurs que la possibilité de développer des allégeances multiples transforme paradoxalement ces migrants en des joueurs à la limite entre l'appartenance et la non-appartenance et ce jeu entre appartenance et non-appartenance leur confère un pouvoir spécial, car ils peuvent choisir à quelles règles et normes se soumettre ou non.

L'essor des NTIC qui a marqué les dernières années, a induit des changements importants dans la vie des migrants en favorisant le développement des liens entre les individus qui se trouvent n'importe où dans le monde et en rendant obsolètes les frontières physiques ou politiques. Ces liens permettent aux migrants de vivre et d'agir dans plusieurs espaces à la fois. Ils sont également à la base du développement d'une circulation des informations, des connaissances et des pratiques à l'intérieur des réseaux tissés par ces liens. Mais dans cette équation manque un acteur : l'Etat d'origine, car c'est à l'Etat de créer les conditions susceptibles d'amplifier les transferts, de même que leur impact sur l'économie d'origine, au niveau national, mais également au niveau international, par les accords conclus avec les Etats d'accueil. Dans ce but, l'Etat doit gérer d'un côté sa relation avec les migrants qui sont toujours ses citoyens, même s'ils ne se trouvent plus à l'intérieur de ses frontières, et de l'autre côté sa relation avec d'autres Etats.

Conclusion

Pendant longtemps, la littérature de spécialité a traité la mobilité des professionnels hautement qualifiés en terme de « fuite des cerveaux ». Or, l'étude de la mobilité des professionnels roumains hautement qualifiés en France nous mène à reconsidérer cette vision au profit de celle d'une circulation des cerveaux. Il s'agit d'une forme de mobilité qui a connu un essor très important après l'effondrement du communisme et surtout avec le début du nouveau millénaire et qui, après l'adhésion de la Roumanie aux structures européennes, ne cessera de se développer. Cette

forme touche une population très jeune qui quitte le plus souvent le pays en qualité d'étudiant et dont l'avantage principal réside dans les connaissances acquises lors de sa formation et des résultats obtenus. Cette forme de mobilité n'est pas nouvelle, elle représente en fait la reprise d'une pratique qui avait connu un essor assez important avant le communisme et que celui-ci avait brusquement arrêté en transformant la circulation en une vraie « fuite des cerveaux ».

L'élément qui installe dans la circulation est avant tout la quête de statut et le diplôme international obtenu en tant qu'étudiant, qui est en mesure de faciliter cette circulation. La qualité d'étudiant n'est souvent qu'une étape qui précède l'entrée sur le marché du travail et le passage au statut de travailleur hautement qualifié. Dans ce contexte, il convient de souligner que le changement et le devenir, dont la dynamique est de plus en plus accrue, semble être devenus les traits essentiels du monde actuel.

Les étudiants et les touristes d'aujourd'hui peuvent très facilement se transformer dans les travailleurs de demain suite à un changement de statut, de même que les sédentaires peuvent décider d'entrer dans la mobilité d'un jour à l'autre, ou les migrants circulants peuvent décider de s'installer. Tous représentent des acteurs de nouvelles formes de mobilités de plus en plus difficiles à séparer et, par conséquent, à contrôler. On est ainsi confronté à la nécessité d'un changement et d'un élargissement du sens des notions classiques qui ne sont désormais plus appropriées pour exprimer des qualités que l'on n'arrive plus à délimiter. Le mélange des formes et le glissement d'une forme dans une autre caractérisent de plus en plus un monde où les formes ont commencé à avoir une logique propre.

NOTES

- ¹ Voir Open Society Foundation (2006), Diminescu (2001, 2003), Potot (2003).
- ² En 1989, il y avait 150 000 chercheurs en Roumanie. En 2002, leur nombre était de 38 433. Une proportion de 64% des chercheurs roumains reconnus sur le plan international travaillent dans d'autres pays que la Roumanie, dont les Etats-Unis (29%), la France (7%), la Grande Bretagne, le Canada et l'Allemagne (5%) (Florian 2004).
- ³ B. Badie et C. Wihtol de Wenden (sld.): *Les migrations comme défi aux relations internationales*, PUF, Paris, 1994
- ⁴ E., 32 ans, historien de l'art, de Roman : « J'ai un oncle à Strasbourg et un autre aux Etats-Unis. J'ai également des parents en Allemagne. »
- ⁵ Les étudiants étrangers en France: l'état des savoirs, Rapport pour L'Observatoire de la Vie Étudiante, mars 2003
- ⁶ A., 25 ans économiste, de Ialomița : « Je suis partie afin de pouvoir suivre une formation de qualité. J'ai voulu étudier à la Sorbonne. Il me semblait également qu'en France j'aurais de meilleures opportunités professionnelles. »
- ⁷ I., 28 ans, philologue, de Piatra Neamt : « Je suis partie parce que la société m'embêtait. En Roumanie, il y a une discrimination des femmes. Je n'aimais pas non plus le fait qu'il faut faire partie des « réseaux » pour réussir, il y a beaucoup de corruption. C'est la fracture qui existe dans la société roumaine qui m'embête également. Il n'y a pas vraiment une classe moyenne en Roumanie. Et après c'est aussi l'opulence, ceux qui sont riches sentent une nécessité de l'afficher. »
- ⁸ D., 38 ans, économiste, Timișoara souligne : « En Roumanie il suffit pour une femme d'attirer les regards. La femme est regardée plus comme un accessoire, elle ne doit pas avoir d'autres qualités. »
- ⁹ C., 28 ans, médecin, de Satu-Mare : « Quand j'ai pris la décision de partir, j'ai commencé par chercher les amis que j'avais en France et prendre contact avec eux. Ensuite, j'ai fait les démarches pour obtenir un visa touristique. Une fois arrivée en France, je me suis inscrite dans une formation universitaire et j'ai commencé à chercher un boulot. »
- ¹⁰ H., 29 ans, politologue, de Bistrița : « Je connaissais le renom de Sciences Po. C'est une des meilleures facs au monde. Très tôt, même à partir de ma première année de fac à Bucarest, le fait d'arriver à étudier à Sciences Po est devenu mon but. »
S., 25 ans, économiste, de Roșiori : « Je connaissais très bien la culture française et les valeurs françaises. J'ai voulu connaître dans quelle mesure la France est le centre de la mode et de la culture. On parle du pays de Molière et de Rousseau. J'étais un admirateur de la philosophie des Lumières. »
- ¹¹ A., 32 ans, médecin, de Satu Mare : « J'avais une très bonne amie en France. Elle m'a beaucoup parlé et m'a convaincu qu'ici j'aurais des meilleures opportunités. Je suis venue d'abord chez elle. »

- 12 D., 30 ans, géographe, de Buzău : « Mon frère est en France et avant de venir m'installer ici moi-même, je suis venue lui rendre visite pendant trois années consécutivement, comme ça j'étais déjà un peu habituée avec la France. »
 Q 21, metteur en scène, de Bucarest : « Je suis venue en France pour un mois ou deux chaque année dès l'âge de douze ans et je sens que j'ai grandi entre les deux cultures. »
- 13 A., 24 ans, psychologue, de Baia Mare : « J'aimerais faire de la recherche et en Roumanie je n'aurais pas de possibilités de faire de la recherche au niveau international. »
- 14 Q 34B, mathématicien, de Timișoara : « A un certain moment, tout devient habitude, on apprend à vivre et donc à s'adapter. »
- 15 A., 26 ans, économiste, de Ploiești : « Quand je suis partie, j'étais convaincue que j'allais rentrer et appliquer en Roumanie tout ce que j'aurais appris ici. Maintenant, je ne suis plus prête à rentrer. Je me suis bâti une vie ici et après six ans et demi d'efforts et de sacrifices, je n'ai plus l'envie de recommencer. »
- 16 Q 115, économiste, de Bucarest : « comme étudiant c'était plus facile, maintenant, au passage à travailleur surgissent toutes les difficultés. »
- 17 D., 28 ans, architecte, de Bistrita : « Quand je suis partie, je pensais qu'en France je trouverais un emploi et je gagnerais suffisamment pour aider ma famille, mes parents. Mais une fois arrivée en France, j'étais déçue. Je me suis rendue compte qu'il y a beaucoup de discrimination sur le marché du travail et tout ce que les patrons veulent c'est te faire travailler pour très peu de sous. C'est l'exploitation. »
- 18 A., 32 ans, médecin, de Satu Mare : « En France, je fais des gardes. Je reste avec des personnes âgées pendant la nuit. Cela m'a assuré un certain niveau de vie et je peux également envoyer de l'argent à mes parents. Mais je ne suis pas vraiment contente. Je sens que je ne fais pas mon métier. »
- 19 E., 32 ans, historienne de l'art, de Roman : « Dans la quête de travail, je suis toujours regardée avec beaucoup de méfiance du simple fait que je suis étrangère. »
- 20 E., 32 ans, historien de l'art, de Roman : « En France c'est très difficile de trouver un emploi dans mon domaine. Je travaille comme garde-enfants. Je mène une existence assez bohème. Pour l'instant, cela ne me dérange pas, mais quand je finirai mes études, j'irai peut être aux Etats-Unis faire mon métier. »
- 21 Q. 124 A, sociologue, de Bucarest : « La mauvaise image de la Roumanie s'est avérée un obstacle assez important dans ma quête d'un logement ou d'un travail. »
- 22 Q.25 B, économiste, de Constanța : « L'intégration professionnelle est facilitée par les études. C'est un processus souvent long et assez difficile. L'intégration personnelle est même plus difficile, car les mentalités et le système des valeurs restent assez différents. »

- 23 Ș., 27 ans, informaticien, Bucarest : « Pendant la fac, je gardais encore contact avec la réalité roumaine. Maintenant c'est de moins en moins...Je suis également citoyen français. » (depuis 8 ans en France).
- 24 S., 25 ans, économiste, de Roșiori : « Je me sens intégré dans la société française. Je pense que je suis presque français. Mais le fait d'être un étranger, on le sent soi-même. Je ne peux pas faire des blagues nationalistes, je ne peux pas mener un débat politique, je ne pourrai jamais critiquer le modèle français. Je ne suis pas français même si je suis intégré dans la société française. Je n'ai qu'une carte de résident, comme ça je n'ai pas les mêmes droits que les Français, même si je me suis intégré. »
- 25 S., 25 ans, économiste, de Bucarest : « L'intégration s'est passée normalement, grâce à la connaissance des certains éléments de la culture et de la civilisation françaises. »
- 26 D., 28 ans, architecte, de Bistrita : « Je ne me sens pas intégrée dans la société française et une des raisons c'est la langue. Il y a toujours des subtilités que l'on n'arrivera jamais à maîtriser, même si l'on connaît très bien la langue. »
- A., 25 ans, économiste, de Ialomița : « Ici (en France) il y aura tout le temps la barrière de la langue, de ce fait les relations professionnelles seront toujours entravées. »
- 27 Q 35I, philologue, de Onești : « L'intégration a été naturelle, surtout grâce aux études. Mais la société française elle-même érige des barrières psychologiques face à l'intégration des étrangers, même si c'est seulement par des petites remarques comme la célèbre « Vous avez un petit accent ». »
- 28 D., 30 ans géographe, de Buzău : « Le fait que mon frère était déjà en France m'a beaucoup aidé. Il m'a donné beaucoup de conseils, des indications, autrement le processus d'intégration aurait été plus difficile. »
- Q 33I, politologue, de Prahova : « L'intégration a été facilitée par la famille que j'avais déjà ici et par mes collègues à la fac. »
- 29 Q 54B, philologue, de Bucarest : « Au début, c'était difficile car je ne connaissais pas la langue, mais les collègues français m'ont beaucoup aidé et ils m'ont très bien accueilli. Je ne suis pas complètement intégrée mais je ne suis pas totalement étrangère non plus. »
- Q 23B, physicien, de Bucarest : « Le labo où j'ai fait ma thèse m'a soutenu et m'a aidé sur le plan professionnel mais également sur le plan personnel. J'ai lié beaucoup d'amitiés autant avec les Français qu'avec les Roumains. »
- 30 C., 29 ans, informaticien, de Galați : « Je me sens intégré car j'ai des amis, des anciens collègues dans tous les pays environnants. On reste toujours en contact. On se voit de temps en temps. »
- Ș., 28 ans, informaticien, de Bucarest : « Je me sens intégré, mais je n'ai pas trop de contact avec les français. Je travaille pour une grande boîte américaine. Je m'entends très bien avec mes collègues. On parle beaucoup en anglais. Cela m'a pris presque une année pour apprendre le français. Et, après, j'ai également des amis roumains. »

- 31 I., 29 ans, juriste, de Bistrița : « C'est en Roumanie que je me suis formé comme personne, c'est là que j'ai reçu mon éducation, que j'ai suivi deux facs. Je suis également un produit du système d'enseignement roumain et cela m'a aidé à me débrouiller en France. Quand j'aurai gagné une certaine notoriété je reviendrai en Roumanie pour enseigner aux autres ce que j'ai appris, parce que c'est mon devoir, ma dette. »
- 32 Q53B, historien de Vatra Dornei : « Même si le processus d'intégration est arrivé presque à la fin, il ne faut pas se tromper en pensant que l'intégration est la même chose que l'assimilation, parce que nos origines ne sont pas ici. »
- 33 D, 30 ans, géographe, de Buzău : « La communication n'est plus la même. Mes parents me cachent toujours quelque chose, par exemple s'ils sont malades. Je le sens dans leur voix. Moi aussi, si je me sens mal, je ne leur dis rien pour qu'ils ne se fassent pas de soucis. »
- 34 A., 26 ans, économiste, de Gura Humorului : « Mon mari et moi nous allons en Roumanie plusieurs fois par an. On rend visite à ses parents, après on va chez les miens et cette fois on ira également à Cluj où j'ai fait mes études et où j'ai encore des amis. »
- 35 S, 29 ans, informaticien, de Bucarest : « Quand j'ai fini l'Université Polytechnique à Bucarest, j'avais plusieurs choix : soit aller au Canada où j'avais un oncle et continuer mes études là-bas, soit venir travailler pour une entreprise américaine en France, soit rester en Roumanie et enseigner à l'Université. J'ai choisi de venir en France, parce qu'en Roumanie j'aurais gagné trop peu, j'aurais été dépendant de l'argent de mes parents et le Canada était trop loin de la Roumanie. Je n'ai pas voulu m'éloigner tant de ma famille. »
- Q., 47B, architecte, de Bucarest : « Je suis partie avec ma famille au Canada en 1999, mais c'était trop loin. On est venu en 2003 en France pour se rapprocher de la Roumanie. »
- 36 Les parents de A., Bucarest : « Pendant la première année, elle n'avait pas de connexion à Internet et on parlait plutôt au téléphone une fois par semaine pendant une heure et demie, même deux heures. Elle nous racontait tout ce qui lui était arrivé pendant la semaine. Après la première année, nous avons commencé à parler par Internet. Nous parlons très bien sur Skype. Nous avons également une caméra et un microphone. Avec mon fils (qui est au Canada), on parle même plus souvent, ainsi on parle même pendant la journée. Avec elle nous parlons moins souvent maintenant à cause de son emploi. On va également en visite de temps en temps, par exemple ce juillet, surtout maintenant que les vols sont devenus bon marché. »
- Les parents de R., Bucarest : « Nous parlons par Internet chaque jour. Nous parlons également au téléphone. Pendant la première année je ne savais pas trop comment utiliser Messenger, mais j'ai appris au travail. Nous avons ensuite acheté également à la maison un ordinateur plus performant et

maintenant on parle sur Messenger. Avec l'autre fille qui est en Allemagne, on parle également chaque jour, car elle a Internet à son travail et elle parle de là. Et après on va en visite... Maintenant que les vols ne sont plus tellement chers on peut se le permettre. Et finalement j'aime bien aller en France et en Allemagne. Et elles viennent aussi nous rendre visite. »

³⁷ O., 28 ans, linguiste, de Bihor : « Quand je suis parti, j'étais convaincu que j'allais rentrer après les études. Maintenant rien n'est plus sûr. C'est possible que j'aie un changement de cœur et que je ne rentre plus. »

³⁸ A., 26 ans, économiste, de Târgoviște : « C'est possible que je parte ailleurs, peut-être en Angleterre ou en Italie, ou peut-être que je rentrerai en Roumanie. Je ne le sais pas. Tout dépend des conditions, de mon évolution professionnelle, de l'évolution de la société roumaine. »

³⁹ A., 25 ans, économiste, de Ialomița : « Dans quelques années, la Roumanie va se développer : il y aura davantage d'opportunités de carrière. En France, à cause de la culture d'entreprise, c'est difficile de monter dans la hiérarchie, d'arriver à détenir une fonction importante. L'on ne peut pas faire carrière en France en tant qu'étranger. »

RÉFÉRENCES BIBLIOGRAPHIQUES

- ADAMS, W. (ed) *The brain drain*, New York: Macmillan, 1968
- ANWAR, M. *The Myth of Return*, Londres, Heineman, 1979
- ASCHER, F. *L'individu mobile dans une société hypermoderne*, in KAPLAN, D. and LAFONT, H. (eds.), *Mobilités.net*, L.G.D.J, Paris, 2006
- BADIE, B. *La fin des territoires. Essai sur le désordre international et sur l'utilité sociale du respect*, Paris, Fayard, 1995
- BADIE, B. et WIHTOL DE WENDEN, C. (sld.), *Le défi migratoire: questions de relations internationales*, Presses de Sciences Politiques, Paris, 1994
- BEINE, M., DOCQUIER, F. et RAPOPORT, H. Brain Drain and LDCs' Growth: Winners and Losers, IZA Bonn Discussion Paper No 819, July 2003
- BEINE, M., DOCQUIER, F. et RAPOPORT, H. Brain Drain and Economic Growth: Theory and Evidence, *Journal of Development Economics*, 64, 1, 2001
- BERRY, A. R. et SOLIGO, R. Some welfare aspects of international migration, *Journal of Political Economy*, 77, 5, 1969
- BHAGWATI, J. N. *The brain drain and taxation: theory and empirical analysis*, New York: North Holland. 1976
- BHAGWATI, J. et DELLAFAR, W. The brain drain and income taxation, *World Development*, 1, 1-2 1973
- BHAGWATI, J. N. et HAMADA, K. The brain drain, international integration of markets for professionals and unemployment, *Journal of Development Economics* 1, 1974
- BHAGWATI, J. N. et RODRIGUEZ, C. Welfare theoretical analyses of the brain drain, *Journal of Development Economics*, 2, 1975
- CLIFFORD, J. 'Mixed feelings', in *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation*, P. CHEAH et B. ROBBINS (eds.), Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998, p. 362-70
- CASTELLS, M. *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell, 1996
- DĂIANU, D. « Une interprétation économique de la tension : expliquer les chocs dans les économies post-communistes », *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*, vol. 28, no. 1, mars, 1997
- DIMINESCU, D. « Le migrant connecté. Pour un manifeste épistémologique », *Migrations Société*, vol. 17, no. 102, 2005
- DIMINESCU, D. (sld.) *Visibles mais peu nombreux... Les circulations migratoires roumaines*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris 2003
- DIMINESCU, D., « Les migrations à l'âge des nouvelles technologies », *Hommes & Migrations* 1240, 2002
- DIMINESCU, D. « L'installation dans la mobilité : les savoirs-faire migratoires des Roumains », *Migrations Société*, mars-avril 2001
- DOCQUIER F., LOHEST, O. et MARFOUK, A. Union européenne et migrations internationales : L'UE15 contribue-t-elle à l'exode des travailleurs qualifiés ?, *Revue Economique* 56(6), 2006, 1301-1330

- DOCQUIER, F. et MARFOUK A., *International migration by educational attainment (1990-2000): Release 1.1*, Policy Report DP, World Bank 2005
- DUFOIX, S. et DIMINESCU, D. « Science de l'absence et science de la double présence », présenté au Colloque « Actualité de la pensée d'Abdelmalek Sayad », Paris, 15-16 juin 2006
- DUMONT, J-C et LEMAITRE, G. Beyond the Headlines. New Evidence on the Brain Drain, *Revue Economique*, vol. 56, no.6, novembre 2005
- FAIST, Th. 'Transnationalization in international migration: Implications for the study of citizenship and culture,' Oxford: *ESRC Transnational Communities Programme Working Paper* WPTC-99-14 1999
- FAVELL, A., 'To belong or not to belong: the postnational question,' in A. FAVELL et A.GEDDES (eds.), *The Politics of Belonging: Migrants and Minorities in Contemporary Europe*, Aldershot, Ashgate 1998
- FIBBI, R., MEYER, J.-B., « Le lien plus que l'essence », *Autrepart*, 22, 2002
- FLORIAN, R. « Migrația cercetătorilor români. Situația actuală, cauze, soluții. » (« La migration des chercheurs roumains. La situation actuelle, les causes et les solutions »), *Ad Astra* 3 (2), www.ad-astra.ro 2004
- GHEORGHIU, M. D. « La mobilité universitaire internationale, la formation et la reconversion des élites des pays ex-socialistes », in *Formation des élites et culture transnationale*, Moscou 1996
- IORGA, N. Locul romanilor in istoria universala (*La place des Roumains dans l'histoire universelle*), Ed. Didactică și pedagogică, București 1985
- KACZMARCZYK, P. and OKOLSKI, M. "International Migration in Central and Eastern Europe- Current and Future Trends", United Nations Expert Group Meeting on International Migration and Development, New York, 6-8 July 2005
- LEVITT, P. *The Transnational Villagers*, Berkley, University of California Press 2001
- MC CULLOCK, R. et YELLEN, J. Consequences of a tax on the brain drain for unemployment and income inequality in Less Developed Countries, *Journal of Development Economics*, 2 1975
- MC CULLOCK, R. et YELLEN, J. Factor mobility, regional development and the distribution of income, *Journal of Political Economy*, 85, 1 1977
- MEYER, J-B, HERNANDEZ, V. Les diasporas scientifiques et techniques : état des lieux » in NEDELCO, M. (sld.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L'Harmattan, Paris 2004
- MEYER, J. Network approach versus the brain drain: lessons from the diaspora. *International Migration Review* 39 (5) 2001
- MIYAGIWA, K, Scale economies in education and the brain drain problem, *International Economic Review*, 32, 3 1991
- MOROKVASIC, M. « Ouvertures des frontières à l'Est et nouveaux flux », *Cahiers français*, 307, March-April 2002

- MOULINIER, P. « Les étudiants étrangers à Paris au XIXe siècle : origines géographiques et cursus scolaires », *L'Étudiant étranger*. Préactes de la journée d'études du 8 février, *Actes de l'histoire de l'immigration*, <http://barthes.ens.fr/cli0/revues/AHI/articles/preprints/moulinier.html> 2002
- MOUNTFORD, A. Can a brain drain be good for growth in the source economy?, *Journal of Development Economics*, 53 1997
- NEDELUCU, M. (eds.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L'Harmattan, Paris 2004
- NEDELUCU, M. « Les technologies d'information et de communication : support de l'émergence d'une diaspora roumaine ? » *Balkanologie* VII (1), June, 2003 p.43-63
- NEDELUCU, M. « L'utilisation d'un espace virtuel par une communauté des immigrés : vers une nouvelle forme d'organisation diasporique ? », *Autrepart*, 22, 2002
- NEDELUCU, M. « Les migrations internationales des professionnels roumains hautement qualifiés », *Ad Astra* 1 (1) 2001
- NEDELUCU, M. « L'instrumentalisation des espaces virtuels. Des nouvelles stratégies de reproduction et reconversion des capitaux dans la migration », *Sociologie românească*, 2, 2000
- NYE, J. S. *Soft power. The means to success in world politics*. Cambridge MA, Perseus Books 2004
- OKOLSKI, M. «The transformation of spatial mobility and new forms of international population movement: Incomplete migration in Central and Eastern Europe», in J.W. Dacyl, *Challenges of cultural diversity in Europe*, CEIFO, Stockholm, 2001, p 57-109
- PASTRE, H. Les étudiants roumains à Paris dans l'entre-deux-guerres et après 1989. Perspectives comparatives in DIMINESCU, D. (sld.) *Visibles mais peu nombreux... Les circulations migratoires roumaines*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris 2003
- POTOT, S. (2003) *Circulation et réseaux de migrants roumains : une contribution à l'étude des nouvelles mobilités en Europe*, thèse de doctorat, Université de Nice, Sophia Antipolis
- RADU, D. "Human Capital Content and Selectivity of Romanian Emigration", Luxembourg Income Study, document de travail no. 365, 2003
- RAUCH, J. E. "Diasporas and Development: Theory, Evidence, and Programmatic Implications," Department of Economics, University of California at San Diego 2003
- RAUCH, J. E. et TRINDALE, V. Ethnic Chinese networks in international trade, *Review of Economics and Statistics*, 84, 1, 2002, p. 116-30
- RODRIGUEZ, C. Brain drain and economic growth: a dynamic model, *Journal of Development Economics*, 2, 3, 1975 p. 223-48
- SAXENIAN, A. *Silicon Valley's New Immigrant Entrepreneurs* San Francisco, CA: Public Policy Institute of California, 1999

- SAYAD, A. *La double absence : des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*, Ed. du Seuil, Paris 1999
- SAYAD, A., « Le retour, élément constitutif de la condition de l'immigré », *Migrations Société*, mai-juin 1998
- SIMMEL, G. *Simmel on Culture* Eds D Frisby, M Featherstone (Sage, London), 1997
- SMITH, M. P. et FAVELL, A. (sld.) *The Human Face of Global Mobility*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers 2006
- STARK, O. et WANG, Y. Inducing human capital formation: migration as a substitute for subsidies, *Journal Public Economics*, 86(1): 29-46, 2002
- STARK, O., HELMENSTEIN, Ch. et PRSKAWETZ, A. Human capital depletion, human capital formation, and migration: a blessing or a 'curse'?, *Economics Letters*, 60, 3, 1998
- STARK, O., HELMENSTEIN, Ch. et PRSKAWETZ, A. A brain gain with a brain drain, *Economics Letters*, 55, p. 227-34, 1997
- STRAUBHAAR, Th. *International Mobility of the Highly Skilled: Brain Gain, Brain Drain or Brain Exchange*, document de travail, HWWA 2000
- TARRIUS, A. « Nouvelles circulations transnationales des migrants dans l'espace Schengen : la mise à l'épreuve des logiques intégratives des frontières politiques », *Cahiers de la sécurité intérieure*, (04)/6, 2003
- TARRIUS, A. « Au-delà des États-nations : des sociétés de migrants », *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 17, Numéro 2, 2001
- TARRIUS A. (sld.), *Les nouveaux cosmopolitismes : mobilités, identités, territoires*, Ed. de l'Aube, 2000
- TARRIUS, A. « Territoires circulatoires et espaces urbains », *Annales de la Recherche Urbaine*, 59-60, 1993
- TARRIUS, A. « Circulation des élites professionnelles et intégration européenne », *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Volume 8, Numéro 2, 1992
- VAN HEAR, N. *New Diasporas: the Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities*, Seattle: University of Washington Press 1998
- VERTOVEC, S. Transnational Networks and Skilled Labour Migration, conférence: Ladenburger Diskurs "Migration" Gottlieb Daimler- und Karl Benz-Stiftung, Ladenburg, 14-15 February 2002
- VERTOVEC, S. Conceiving and Researching Transnationalism, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 22, No. 2, 1999
- VERTOVEC, S. et COHEN, R. *Migration and Transnationalism*, Aldershot, Edward Elgar, 1999
- WICKRAMASEKARA, P. « Les options politiques en réponse à la migration des compétences : rétention, retour et circulation » in NEDELCO, M. (sld.) *La mobilité internationale des compétences. Situations récentes, approches nouvelles*, L'Harmattan, Paris, 2004

Rapports

- COMMISSARIAT GENERAL DU PLAN *Etudiants et chercheurs à l'horizon 2020 : Enjeux de la mobilité internationale et de l'attractivité de la France*, 2005
- CONSEIL ECONOMIQUE ET SOCIAL *Comparaison internationale des politiques d'accueil des étudiants étrangers : Quelles finalités ? Quels moyens ?*, 2005
- CONSEIL ECONOMIQUE ET SOCIAL *L'Insertion des Jeunes d'Origine Etrangère*, 2002
- COULON Alain, PAIVANDI Saeed *Les étudiants étrangers en France: l'état des savoirs*, Rapport pour L'Observatoire de la Vie Étudiante, mars 2003
- EDU FRANCE *Dossier de l'enseignement supérieur : Roumanie*, www.edufrance.net, November 2005
- FONDS EUROPÉEN POUR LA LIBERTÉ DE L'EXPRESSION (2003), « La communauté roumaine en France »
- OCDE *Perspectives des migrations internationales*, Paris, OCDE 2006
- OCDE *Tendances des migrations internationales*, Paris, OCDE, 2004
- Open Society Foundation (2006) "Temporary Living Abroad. The Economic Migration of Romanians 1990-2006"
- Open Society Foundation (2005) *Public Opinion Barometer*
- Rapport National sur l'Égalité des Chances entre les hommes et les femmes, Bucarest 2002
- TEISSIER Claire, THEULIÈRE Maël et TOMASINI Magda - *Les étudiants étrangers en France - Les Dossiers*, n°153, MEN – Direction de l'évaluation et de la prospective, juin 2004
- UNESCO *Annuaire statistique de l'UNESCO*. Paris, UNESCO, 1999